

مطالعات اسلامی: فقه و اصول، سال چهل و هشتم، شماره پیاپی ۱۰۴
بهار ۱۳۹۵، ص ۶۳-۲۵

اخباری کیست؟*

موسی زرقی

دانش آموخته دکتری دانشگاه فردوسی مشهد و استادیار دانشگاه حکیم سبزواری

Email: moosazarghi@yahoo.com

دکتر حسین صابری^۱

استاد دانشگاه فردوسی مشهد

Email: saberi@um.ac.ir

عبدالکریم عبداللہی نژاد

استاد دانشگاه فردوسی مشهد

Email: abdolahik@um.ac.ir

چکیده

اخباریگری یکی از مهم‌ترین مسلک‌های فقهی امامیه است که از اوایل قرن یازدهم رواج یافت و حدود دو قرن جریان غالب برخی از حوزه‌های فقهی محسوب می‌شد. در کتب فقهی و اصول فقهی، برخی از فقها به عنوان اخباری معرفی شده‌اند. با وجود پژوهش‌های بسیاری که در زمینه اخباریان انجام شده است، اما معرفی لیست کامل فقهای اخباری تاکنون مورد توجه قرار نگرفته است. با توجه به عدم وجود تعریف منطقی دقیق از اخباریگری و همچنین عدم وجود ملاک برای شناخت فقهای اخباری، در این پژوهش با بررسی مفصل کتب تراجم رجال و کتاب شناسی، سعی در معرفی فقهای اخباری شده است. البته در مورد اخباری بودن یا نبودن برخی از این شخصیت‌ها اختلاف نظر وجود دارد، که با مراجعه به آثارشان سعی در رفع این ابهام شده است. در پایان بررسی‌ها، در این پژوهش هفتاد تن از فقهای امامیه به عنوان فقیه اخباری معرفی شده‌اند و در جدولی خلاصه این پژوهش آمده است.

کلیدواژه‌ها: اخباریگری، لیست اخباریان، ملاک تقسیم فقها.

*. تاریخ وصول: ۱۳۹۲/۰۴/۳۰؛ تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۲/۱۰/۲۳.

^۱. نویسنده مسئول

مقدمه

یکی از مهم‌ترین مسلک‌های فقهی امامیه، که در اوایل قرن یازده با ظهور محمد امین استرآبادی قوت زیادی پیدا کرد، و در برخی از مجامع علمی امامیه مقبول واقع شد، اخباریگری است. این مسلک با ظهور وحید بهبهانی (م ۱۲۰۵) و روی کار آمدن اصولیان رو به ضعف نهاد، ولی پس از این نیز به صورت محدودتر دارای طرفدارانی بوده است. در مباحث فقهی و اصول فقهی، زیاد دیده می‌شود که به فردی نسبت اخباری می‌دهند، اما آنچه در این میان مهم به نظر می‌رسد این است که به چه کسی می‌توان گفت اخباری؟

با وجود پژوهش‌های بسیاری که در زمینه اخباریان صورت گرفته، پاسخ کاملی به این سوال داده نشده است. این پژوهش به دنبال یافتن این پاسخ، مراحل را طی کرده است.

۱. در تعریف اخباریان آورده‌اند: فرقه‌ای از علمای شیعه که عمدتاً اخبار اهل بیت را مأخذ عقاید و احکام دانسته و دیگر مدارک را در صورتی که مورد تأیید احادیث باشد معتبر می‌دانند (تشیع، ۷/۲؛ قیصری، ۱۶۰/۷؛ بهشتی، ۳۱). این تعریف و تعاریف مشابه نمی‌تواند ملاک قطعی برای شناخت اخباریان باشد، زیرا تقریباً تمام فقهای امامیه، اخبار اهل بیت را به عنوان پرکاربردترین منبع استنباط احکام می‌شناسند و اعتبار سایر مدارک را با احادیث اهل بیت می‌سنجند. لذا این تعریف، یک تعریف شرح الاسمی است نه تعریف منطقی دقیق که به عنوان ملاک شناخت فقهای اخباری مطرح گردد.

۲. ملاک تقسیم فقها به اخباری و اصولی چیست؟ اگر این ملاک شناخته شود با استفاده از آن می‌توان فقهای اخباری را شناخت. در بررسی‌هایی که از کتب اخباریان و اصولیان به عمل آمد، هیچ ملاک قطعی و دقیقی برای تقسیم فقها به اخباریان و اصولیان ذکر نشده است. ملاک‌هایی که ممکن است برای تمیز اخباریان و اصولیان به ذهن برسند عبارت‌اند از:

أ. اظهار مسلک توسط خود فقیه

اولین ملاکی که ممکن است برای تمیز اخباری از اصولی به ذهن برسد این است که اگر فقیهی خود را اخباری بنامد جزء اخباریان است و اگر اصولی بنامد جزء اصولیان است. اشکالاتی بر این ملاک وارد است، اولاً اینکه اکثر فقها چنین تعریفی از خود ارائه نکرده‌اند، ثانیاً اگر هم ارائه کرده باشند خود این مطلب که ملاک صحت یا عدم صحت چنین تعریفی چیست جای بحث دارد، علاوه بر این مواردی وجود دارد که فقیهی به صراحت خود را جدا از طریقه اخباریان می‌داند اما وی را جزء اخباریان به شمار می‌آورند، مانند محدث بحرانی، وی در

مقدمه کتاب *حدائقی* آورده است: «درابتداء از یاری دهندگان طریقه اخباری بودم» (۱۶۷/۱) و همچنین در کتاب *در بیان* می‌کند: در ابتدا از پیروان این طریق بودم (۲۸۷/۳) که با توجه به مطالب بعدی وی، نشان دهنده این است که اکنون خود را جزء اخباریان نمی‌داند، اما برخی وی را از سران انتشار اندیشه اخباری برشمرده‌اند (امین، ۶۴/۳). مثال دیگر نعمت الله جزائری است که از وی به عنوان اخباری در دایرة المعارف‌ها و کتب یاد شده است (قیصری، ۱۶۰/۷؛ امین، ۵۱/۳؛ حسینی دشتی، ۶۹۷/۱؛ بهشتی، ۱۵۲) ولی وی صراحتاً در کتاب *منبع الحیة* بیان می‌کند حق چیزی بین طریقه اخباریان و اصولیان است. (جزائری، ۸۳). لذا با این ملاک نمی‌توان مرزبندی دقیقی بین اخباریان و اصولیان ایجاد کرد.

ب. اساتید یا شاگردان یک فقیه

ملاک دیگری که ممکن است به ذهن برسد این است که اساتید یا شاگردان یک فقیه اگر اخباری باشند خود او نیز اخباری خواهد بود و اگر اصولی باشند او نیز اصولی خواهد بود، کما اینکه این مطلب قرینه بر اخباری بودن برخی فقهاء به حساب آمده است (بهشتی، ۱۲۰؛ امین، ۴۸۸/۵). بر این ملاک نیز اشکالاتی وارد است، اولاً اینکه تشخیص اخباری یا اصولی بودن آن اساتید یا شاگردان، خود نیاز به ملاک دارد، ثانیاً موارد زیادی وجود دارد که استاد به عنوان اصولی مطرح است ولی شاگردش جزء اخباریان به حساب آمده است و برعکس، مانند استرآبادی که بنیانگذار مکتب اخباریگری است ولی شاگرد صاحب مدارک و صاحب معالم، که از اصولیان به نام هستند، بوده است (استرآبادی، ۱۳ و ۵۹) و مانند یوسف بحرانی که پدرش، استاد وی و از مجتهدان بوده (بهشتی، ۱۶۲) و بسیار به اخباریان توهین کرده است (امین، ۳۱۷/۱۰) ولی خود وی را در شمار اخباریان می‌آورند.

ملاک‌های احتمالی دیگری نیز به ذهن می‌رسد مانند اینکه گفته شود اگر فقیهی علمای یک گروه را تحسین کرد جزء آن گروه است و اگر توهین کرد جزء گروه دیگر است و یا بیان اینکه جمع آوری کردن احادیث ملاک اخباری بودن باشد؛ این گونه ملاک‌ها دارای اشکال و دارای مثال‌های نقض فراوان است و هیچ کدام ممیز دقیق اخباری و اصولی نیست.

ج. تفاوت‌های ذکر شده بین اخباریان و اصولیان

آنچه شاید بتوان به عنوان ملاک تشخیص اخباریان از اصولیان مورد استفاده قرار داد تفاوت‌هایی است که بین اخباریان و اصولیان ذکر شده است. این تفاوت‌ها از جانب اخباریان و اصولیان معرفی شده، البته تعداد این تفاوت‌ها، در کتب مختلف متفاوت است. به عنوان مثال

حر عاملی ۲۳ فرق، جزائری ۱۱ فرق، سماهیجی ۴۰ فرق، ماحوزی ۹ فرق، زند ۲۲ فرق، علی اخباری ۸ فرق، سید محمد دزفولی ۸۶ فرق، بین اخباریان و اصولیان ذکر کرده‌اند که در صورت قطعی بودن این فرق‌ها، می‌توان از آن‌ها به عنوان ملاک برای شناخت اخباریان استفاده نمود، ولی نتیجه بررسی این فرق‌ها، قطعی نبودن آن‌هاست^۱، به عنوان مثال مجلسی دوم، بر خلاف نسبتی که در بیان فرق‌ها به اخباریان می‌دهند، قائل به حجیت مفاهیم، (مجلسی، بحار، ۳۶۱/۲۷ و ۷/۸۶؛ همو، ملاذ/الاحیاء، ۱۶/۱ و ۱۸-۲۰) اجماع (همو، بحار، ۸۵/۴۱) و ظواهر قرآن است (همان، ۱۴۷/۸۶-۱۴۹؛ همو، ملاذ/الاحیاء، ۱۹/۱) و همچنین برخلاف اخباریان تقسیم اخبار به ۴ نوع را صحیح می‌داند (همان، ۲۱/۱). وی در صورت عدم امکان حصول علم عمل به ظن را جایز می‌شمارد (همو، مرآة العقول ۱/۱۰۰) در صورت به خطا رفتن اجتهاد مفتی را معذور می‌داند و در صورت به واقع رسیدن او را مستحق دو ثواب می‌داند (همان، ۲۰۰/۱) و ... با وجود موافقت وی با اصولیان در محورهای مهم اختلاف بین این دو گروه باز هم وی را جز اخباریان به حساب آورده‌اند (قیصری، ۱۶۱/۷؛ امین، ۴۰/۳؛ حسینی دشتی، ۶۹۶/۱؛ مکارم شیرازی، ۱۲۰) و حتی برخی وی را از بارزترین پیروان مکتب استرآبادی دانسته‌اند (شاهرودی ۳۰۲/۱). لذا ملاک دقیقی نیز برای این تقسیم بندی وجود ندارد که بتوان با آن اخباریان را شناخت.

۳. حال که تعریف اخباریان در شناخت آنان راه گشا نیست، و ملاک دقیقی نیز برای شناخت آنان ذکر نشده است، باید راه دیگری برای این شناخت پیدا کرد. در این پژوهش با

۱. کتاب منیة الممارسین، اثر عبد الله بن جمعه سماهیجی بحرانی از سرشناسان منسوب به اخباریان است و نسخه چاپی ندارد. نسخه خطی این کتاب در کتابخانه مرعشی و مجلس موجود است که نسخه اخیر توسط نگارنده بررسی شد.
۲. سلیمان ماحوزی بحرانی (م ۱۱۲۱ ق)، از سران اندیشه اخباری است. (امین، ۱۴/۳) در نسخه خطی به نام مجموعه در کتابخانه مجلس شورای اسلامی قبل از ذکر فرق‌ها از کتاب منیة الممارسین به ذکر ۹ فرق بین اخباری و اصولی از زبان سلیمان بن عبدالله ماحوزی بحرانی پرداخته است.
۳. کتاب مسائل الشیرازیة اثر فتحعلی زند شاگرد میرزا محمد اخباری (آقا بزرگ، ۱۶/۳۴۴) است. این کتاب نسخه چاپی نداشته و در این مقاله از نسخه خطی این کتاب که در کتابخانه مجلس موجود است استفاده شده است.
۴. وی در کتاب سبکة اللجین فی الفرق بین الفریقین به بیان این فرق‌ها پرداخته است که جز فایل الکترونیک این کتاب در سایت آل عصفور نسخه خطی و چاپی دیگری از آن یافت نشد. با توجه به اینکه فایل فاقد شماره گذاری صفحه به صفحه است، فقط نام نویسنده در ارجاعات ذکر خواهد شد.
۵. وی در کتاب فاروق الحق که در حاشیه کتاب حق المبین نوشته شده به بیان این فرق‌ها پرداخته که با توجه به چاپ نشدن این کتاب، به نسخه خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم مراجعه شده است.
۶. نگارنده این مقاله در پژوهش مستقلی با عنوان «بازکاوی ملاک تقسیم فقها به اخباریان و اصولیان» به طور مفصل بررسی ملاک‌های احتمالی برای تمییز اخباریان از اصولیان پرداخته است، در تاریخ نگارش مقاله حاضر، این نوشته در مجله «فقه و اصول» در نوبت ویراستاری قرار داشته است.

بررسی کتب تراجم و کتاب شناسی، اخباریان معرفی گردیده‌اند و در مواردی که در اخباری بودن شخصی شبهه‌ای وجود داشته با مراجعه به آثارش، در صورت موافق بودن آراءش با اکثر اخباریان، حکم به اخباری بودن وی شده است. دلیل دیگر برای اثبات اخباری بودن فقیهی، داشتن اثری در تایید طریقه اخباریان است که می‌تواند دلیل محکمی بر اخباری بودن او باشد. علاوه بر این، شواهدی نیز برای اخباری بودن افراد وجود دارد، مانند: داشتن اساتید یا شاگردان اخباری مسلک، تعریف و تمجید از اخباریان و

کتبی که در این پژوهش به عنوان مرجع برای معرفی اخباری بودن فقها مورد استفاده قرار گرفته‌اند، اعم‌اند از کتبی که توسط خود اخباریان نوشته شده‌اند، مانند *امل‌الآمل*، *لؤلؤة البحرین*، *تتمیم‌امل‌الآمل* و ...، و کتبی که توسط غیر اخباریان اعم از شیعه و سنی نوشته شده‌اند، مانند *منتهی‌المقال*، *کشف‌الحجب و الاستار*، *طرائف‌المقال‌الاعلام*، *اعیان‌الشیعه*، *الذریعه* و در پایان این پژوهش نیز جدولی برای معرفی اخباریان و کتبی که در آن به عنوان اخباری یاد شده‌اند ترسیم گردیده است تا به نوعی خلاصه‌ای سهل‌الوصول برای شناخت اخباریان باشد.

حال به بررسی کسانی که در این کتب به عنوان اخباری معرفی شده‌اند، و همچنین بیان شواهدی بر رد یا اثبات اخباری بودن آنان می‌پردازیم. افراد با توجه به ترتیب تاریخ وفات معرفی شده‌اند.

اخباریان قرن یازده

محمد استرآبادی (م ۱۰۲۸ ق)، محمد بن علی بن ابراهیم استرآبادی، استاد محمد امین استرآبادی و از فقهای مایل به اخباری‌گری است (حسینی دشتی، ۶۱۸/۱)، برخی وی را با صفت اخباری معرفی کرده‌اند (آقابزرگ، *الذریعه*، ۴۸/۶). بسیاری تحول محمد امین استرآبادی و شخصیت اخباری وی را متأثر از شاگردی او نزد میرزا محمد استرآبادی می‌دانند (خوانساری، ۱۲۰/۱؛ انصاری، ۴۶۸/۲؛ امین، *اسلامیة‌الشیعه*، ۳۸/۳؛ حسینی دشتی، ۶۱۸/۱؛ قیصری، ۱۶۰/۷). خود محمد امین استرآبادی نیز به این مطلب تصریح کرده است (استرآبادی، *دانش‌نامه‌شاهی*، ۸). با توجه به شواهدی که ذکر شد باید وی را جزء فقهای اخباری به حساب آورد.

محمد امین استرآبادی (۱۰۳۶ ق)، محمد امین بن محمد شریف استرآبادی را به عنوان

موسس مکتب اخباریه و راس اخباریان می‌شناسند (امین، *اعیان الشیعه*، ۱۳۷/۹؛ بوسنینه، ۴۵۱/۱؛ قیصری، ۱۶۰/۷؛ امین، *اسلامیه الشیعه*، ۳۸/۳؛ تشیع، ۷/۲؛ مکارم شیرازی، ۱۲۰) که فقهای امامیه را به اخباری و مجتهد تقسیم نموده است (بحرانی، *لولوة*، ۱۱۳).

عماد الدین بن یونس (م بعد ۱۰۶۰ ق)، عماد الدین بن یونس الجزائری، از شاگردان ملا عبد الله شوشتری اصفهانی (۱۰۲۱ ق) از علماء عصر شاه صفی صفوی است (افندی، ۲۹۸/۴؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ۷۷/۱۵). وی مانند استاد خود، ملا عبد الله شوشتری (بهشتی، ۱۱۸) پیرو طریقه اخباریان است (افندی، ۲۹۸/۴)، و در رساله‌ای به اثبات وجوب عینی نماز جمعه پرداخته است (افندی، ۲۹۸/۴؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ۷۷/۱۵) که اکثر اخباریان در مورد نماز جمعه دارای این دیدگاه هستند.

علی نقی شیرازی (م ۱۰۶۰ ق)، علی نقی بن محمد هاشم شیرازی، فاضل فقیه محدث جلیل، از معاصران شیخ حر عاملی است (حرعاملی، *امل الآمل*، ۲۰۸/۲؛ زرکلی، ۳۰/۵؛ خوبی، ۲۶۱/۱۳). برخی وی را با صفت اخباری معرفی کرده‌اند (کتوری، ۲۴۴) و شاهد اخباری بودن وی، رساله‌اش در تحریم توتون است که اغلب قائلان به حرمت شرب توتون اخباری‌اند. زین الدین بن محمد (م ۱۰۶۴ ق)، زین الدین بن شیخ محمد بن شیخ حسن بن شهید ثانی، که حر عاملی از وی به عنوان شیخنا الاوحد، عالم، فاضل، کامل، متبحر، محقق، ثقة، صالح، عابد، ورع، شاعر، ادیب، حافظ، جامع فنون علوم عقلی و نقلی، جلیل القدر، عظیم المنزله و بی نظیر در عصر خود یاد می‌کند (حرعاملی، *امل الآمل*، ۹۳/۱). وی به علت شدت احتیاط و خوف از شهرت کتابی تالیف نکرده است. از وی منقول است که از جدش شهید ثانی و از علامه حلی به خاطر پیرویشان از اهل سنت متعجب است و از خدا برایشان طلب عفو می‌کند. برخی به همین دلیل احتمال داده‌اند وی متمایل به طریقه اخباریان باشد زیرا اخباریان اجتهاد را برگرفته از اهل سنت می‌دانند (امین، *اعیان الشیعه*، ۱۶۰/۷؛ حرعاملی، *امل الآمل*، ۹۳/۱). برخی نیز وی را انتقال‌دهنده اندیشه اخباری از ایران به بحرین به شمار آورده‌اند (بحرانی، *لولوة*، ۱۵؛ مدرسی طباطبائی، ۵۹؛ جابری، ۳۲۴). انتقاد به طریقه مجتهدین و انتقال اندیشه اخباری به بحرین، ادله محکمی بر اخباری بودن وی محسوب می‌شود.

علی بن سلیمان (م ۱۰۶۴ ق)، شیخ زین الدین علی بن سلیمان بن درویش بن حاتم قدمی بحرانی معروف به ام الحدیث (آقا بزرگ، *الذریعه*، ۲۱۷/۱؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۲۴۷/۸)، اولین کسی است که گرایش اخباری را از ایران به بحرین برد (مدرسی طباطبائی، ۵۹) و به عنوان

اولین ناشر حدیث در بحرین معرفی شده است (تنکابنی، ۲۷۷؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۲۴۷/۸؛ امین، مستدرکات *اعیان الشیعه*، ۱۷۳/۲؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ۵۹/۱۵). برخی از آثار وی عبارت‌اند از: *رسالة فی حرمة التقليد*، در مورد حرمت تقلید (آقابزرگ، *الذریعه*، ۱۷۲/۱۱) و *رسالة فی حرمة شرب التتن* (آقابزرگ، *الذریعه*، ۱۷۳/۱۱) رسالة *فی صلاة الجمعة*، در مورد وجوب عینی نماز جمعه در عصر غیبت (همان، ۷۶/۱۵). این سه رساله موید فتاوی اکثر اخباریان است و می‌تواند شاهدهی بر اخباری بودن وی باشد.

محمد تقی مجلسی (م ۱۰۷۰ ق)، فقیه، مفسر، رجالی و از بزرگان محدثین امامیه است (اردبیلی، ۷۸/۲؛ حرعاملی، *امل الامل*، ۲۵۲/۲؛ خویی، ۷۶/۱۹؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۳۲۱/۱۱). برخی وی را از اخباریان معتدل به حساب آورده‌اند (امین، *اسلامیة الشیعه*، ۴۱/۳؛ قیصری، ۱۶۰/۷؛ حسینی دشتی، ۶۲۶/۱) این نسبت شاید به دلیل آراء زیادی از وی باشد که موافق با اخباریان است؛ به عنوان نمونه از جمله مهم‌ترین آراء منسوب به اخباریان، اعتقاد به تحریف قرآن (کاشف الغطاء، ۵۶) و تواتر یا محفوف به قرینه بودن تمام اخبار کتب اربعه است که محمد تقی مجلسی نیز دارای این دیدگاه‌ها است (مجلسی، *روضه المتقین*، ۲۰/۱۰) و در مقابل دارای دیدگاه‌هایی شبیه به اصولیان مانند قبول حجیت برخی از مفاهیم است (همان، ۲۶۰/۱) برخی نیز وی را از مهمترین فقهای اخباری (مکارم شیرازی، ۱۲۰) یا از بارزترین پیروان محمد امین استرآبادی قلمداد کرده‌اند (هاشمی شاهرودی، ۳۰۲/۱؛ انصاری، ۵۵۸/۱). از خود وی نیز نقل شده است که اکثر آراء محمد امین استرآبادی را صحیح می‌داند (سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۳۲۲/۱۱) که دلیل دیگری بر اخباری و معتدل بودن وی است، زیرا ظاهراً برخی از آراء محمد امین استرآبادی را نمی‌پذیرد.

فاضل تونی (م ۱۰۷۱ ق)، حرعاملی وی را مولانا عبد الله بن محمد تونی بشروی، عالم فاضل فقیه صالح زاهد عابد (حرعاملی، *امل الامل*، ۶۳/۲؛ خویی، ۳۳۶/۱۱) معرفی کرده است. برخی با توجه به کتاب الوافی که اثر اصولی فاضل تونی است وی را از اخباریان می‌دانند (خوانساری، ۲۴۴/۴؛ تنکابنی، ۲۶۹). برخی دیگر نیز وی را از اخباریان معتدل برشمرده‌اند (امین، *اسلامیة الشیعه*، ۴۱/۳؛ حسینی دشتی، ۶۹۸/۱؛ تشیع، ۱۱/۲). آیت الله سبحانی (موسوعة *طبقات الفقهاء*، ۱۷۶/۱۱) و عمر رضا کحاله (کحاله، ۱۱۳/۶) وی را به عنوان فقیه اصولی معرفی کرده‌اند؛ البته ظاهراً اصولی در کلام عمر رضا کحاله معنایی غیر از معنای اصطلاحی دارد زیرا وی محمد امین استرآبادی را نیز اصولی می‌نامد (کحاله، ۷۹/۹). آنچه از بررسی آثار

وی به دست می‌آید این است که وی شخصیتی ما بین اخباریان و اصولیان است؛ زیرا از سویی همچنان که منسوب به اخباریان است که ملازمه بین حکم عقل و حکم شرع را محل نظر می‌دانند (کاشف الغطاء، ۵، دزفولی، ۴؛ قیصری، ۱۶۲/۷)، مفاهیم مخالف را حجت نمی‌دانند (حر عاملی، فوائد الطوسیه، ۴۴۸؛ جزائری، ۴۳؛ زند، ۲۶)، تقلید از میت را جایز می‌دانند و... وی نیز در مورد ملازمه (تونی، ۱۷۱)، مفاهیم مخالف (تونی، ۲۳۱-۲۳۶) و تقلید از میت دارای همان دیدگاه‌ها است (تونی، ۲۹۹-۳۰۸) و... و از دیگر سو برخلاف اخباریان (حر عاملی، ۴۴۸؛ جزائری، ۴۳؛ ماحوزی، ۳۷۵؛ سماهیجی، ۳۹۶/۴؛ زند، ۲۶) و مانند اصولیان اجماع را حجت می‌داند (تونی، ۱۵۱)، برخلاف اخباریان که اخبار را دو نوع صحیح و ضعیف تقسیم می‌کنند (دزفولی، ۶؛ ماحوزی، ۳۷۵؛ سماهیجی، ۳۸۵/۴؛ قیصری، ۱۶۲/۷؛ تشیع، ۹/۲، حسینی دشتی، ۶۲۳/۱). وی مانند اصولیان تقسیم اخبار به چهار نوع را صحیح می‌داند (تونی، ۱۵۹)، برخلاف اخباریان که ظواهر قرآن را حجت نمی‌دانند (حر عاملی، ۴۴۸؛ جزائری، ۴۳؛ سماهیجی، ۳۸۹/۴؛ زند، ۲۶؛ قیصری، ۱۶۲/۷؛ تشیع، ۱۰/۲؛ حسینی دشتی، ۶۲۴/۱) وی ظواهر قرآن را حجت می‌داند (تونی، ۲۵۷-۲۶۱)، برخلاف اخباریان (حر عاملی، ۴۴۹؛ سماهیجی، ۳۸۸/۴؛ زند، ۲۷) و مانند اصولیان علم فقه را متوقف بر مقدماتی مانند اصول فقه می‌داند (تونی، ۲۵۰) و... بنابراین سخت است که بتوان وی را جزء فقهای اخباری یا اصولی برشمرد، بلکه شاید بهتر است در مورد وی بیان شود که راهی بین این دو مسلک فقهی را رفته است.

محمد حسین سبزواری (م ۱۰۷۳ ق)، شیخ محمد حسین بن کمال الدین حسین سبزواری، صاحب کتاب *زبدة الأخبار فی معرفة المذهب المختار* است که در مورد زهد و پند و اندرزهای موجود در روایات کتب معتبره می‌باشد (امین، *اعیان الشیعه*، ۲۵۳/۹؛ آقابزرگ، *الدریعه*، ۱۷/۱۲). برخی وی را به عنوان محدث اخباری معرفی کرده‌اند (کحاله، ۲۳۸/۹). علاوه بر نسبتی که به وی داده شده است، احتمال اخباری بودن وی با توجه به اینکه تنها اثر یافت شده از وی در زمینه جمع آوری اخبار است تقویت می‌شود و می‌توان وی را در زمره اخباریان آورد.

حسین عاملی کرکی (م ۱۰۷۶ ق)، شیخ حسین بن شهاب الدین بن حسین بن محمد بن حیدر عاملی کرکی حکیم، توسط شیخ حر عاملی، فردی عالم فاضل ماهر ادیب و شاعر معرفی شده است (حر عاملی، *امل الآمل*، ۱-۷۱، خویی، ۲۹۶؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۳۷/۶). برخی وی را از اخباریان برشمردند (تشیع، ۱۱/۲) و برخی کتاب *هدایة الأبرار* وی را در موبد طریقه

اخباریان دانسته‌اند (امین، *اسلامیة الشیعه*، ۴۱/۳؛ حسینی دشتی، ۶۹۶/۱) میرزا محمد اخباری نیز در کتاب رجال خود بر اخباری بودن وی تأکید کرده است (امین، *اعیان الشیعه*، ۳۶/۶). علاوه بر این، با بررسی کتاب *هدایة الابرار*، که از مهم‌ترین آثار وی است، پیروی وی از آراء اخباریان آشکار می‌گردد، زیرا در بسیاری از مباحث اصولی مانند مشتق (کرکی، ۲۴۸)، مدلول صیغه امر (همان، ۲۷۵)، دلالت امر بر مره یا تکرار (همان، ۲۷۶) و... توقف کرده و قائل به احتیاط شده‌اند.

محمد صالح مازندرانی (م ۱۰۸۱ ق)، مولی حسام الدین محمد صالح بن أحمد مازندرانی، از مشاهیر علماء و حاملان حدیث، و داماد محمد تقی مجلسی بوده است (حرعاملی، *امل الآمل*، ۲۷۶/۲؛ خوانساری، ۱۱۸/۴؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۳۶۹/۷). برخی وی را مجتهد مسلم و از اصولیان عصر اخباریان نامیده‌اند. (جابلقی، ۴۵/۱؛ سبحانی، *ادوار الفقه الامامی*، ۲۷۵) که شاید این نسبت به دلیل حاشیه‌هایی است که وی بر معالم الاصول و زبدة الاصول نوشته است. اما شواهدی وجود دارد که امکان اخباری بودن وی را تقویت می‌کند. فتحعلی زند، که از اخباریان قرن ۱۳ است، کتاب *شرح اصول کافی* وی را در شمار کتب موید طریقه اخباریان برمی‌شمرد (زند، ۱). ابوالحسن شعرانی که حاشیه ای بر این کتاب زده است نیز در چند جا اشاره به اخباری بودن وی کرده است (مازندرانی، ۲۲۹/۲ و ۱۷۳/۴). علاوه بر این، مولی محمد صالح از محمد امین استرآبادی به عنوان فاضل یاد می‌کند (همان، ۶۲/۵؛ ۷۳/۵؛ ۸۱/۵) و آرای وی را صواب و حق صریح و مذهب صحیح می‌داند (همان، ۱۱۱/۵؛ ۳۴۷/۵). در آثار وی نیز برخی دیدگاه‌های منتسب به اخباریان، مانند عدم حجیت مفاهیم (همان، ۵۷/۱، ۹۳/۸، ۲۷۰/۱، ۳۴۷/۵) جواز تاخیر بیان از وقت حاجت (دزفولی، ۴؛ ماحوزی، ۳۷۴؛ سماهیجی، ۳۹۶؛ تشیع، ۱۰/۲، حسینی دشتی، ۶۲۵/۱) و... وجود دارد (مازندرانی، ۲۰۵/۹). با توجه به شواهدی که ذکر شد قول به اخباری بودن وی قوی تر از اصولی بودن اوست.

سلیمان بن عصفور بحرانی (م ۱۰۸۵ ق)، سلیمان بن صالح بن احمد بن عصفور البحرانی درازی، فاضل فقیه محدث ورع عابد از معاصرین شیخ حر عاملی است (حرعاملی، *امل الآمل*، ۱۲۹/۲؛ جواهری، ۲۶۶؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ۲۸۰/۶). برخی به نقل از *امل الآمل* در صفات وی اخباری را نیز ذکر کرده‌اند (امین، *اعیان الشیعه*، ۲۹۸/۷) در حالیکه در این کتاب چنین صفتی به وی نسبت داده نشده است (حرعاملی، *امل الآمل*، ۱۲۹/۲). تنها اثری که از وی نقل شده

۷. البته این در این دو منبع نام کتاب وی به اشتباه هدایة الانوار معرفی شده است.

است کتاب *الحدائق* است که در مورد بررسی نسب پیامبر (صل الله علیه و آله) است. با توجه به آنچه ذکر شد دلیل محکمی بر انتساب وی به اخباریان یافت نشد.

خلیل غازی قزوینی (م ۱۰۸۹ ق)، مولی خلیل بن غازی قزوینی ملقب به برهان العلماء، از شاگردان شیخ بهایی است (اردبیلی، ۲۹۸/۱؛ خویی، ۷۸/۸). برخلاف استادش که از اصولیان است بسیاری وی را از اخباریان به حساب آورده‌اند (اردبیلی، ۲۹۸/۱؛ خوانساری، ۲۶۹/۳؛ افندی، ۲۶۲/۲؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۳۵۵/۶؛ خویی، ۷۸/۸؛ تنکابنی، ۲۶۳) برخی نیز وی را استاد اخباریان افراطی برشمرده‌اند (امین، *مستدرکات اعیان الشیعه*، ۳۰۴/۲) و بر مخالفت کامل وی با اجتهاد تصریح کرده‌اند (خوانساری، ۲۸۹/۱؛ قیصری، ۱۶۰/۷) فتحعلی زند وی را در شمار کسانی که در تایید مکتب اخباریان کتاب شرح فارسی و عربی کافی و شرح *عدة الاصول* را نوشته آورده است (زند، ۱). برخی با توجه به اهتمام وی به مباحث فلسفی و اصولی در اخباری بودن وی تردید کرده‌اند، اما در واقع اهتمام به مباحث فلسفی در میان اخباریان دیده می‌شود که نمونه‌های بارز آن فیض کاشانی و محمد امین استرآبادی هستند؛ اما در مورد اهتمام به مباحث اصولی نیز باید گفت اخباریان به اصول فقه اهتمام دارند و آنچه از آن منع می‌کنند عمل به ظن و استفاده از عقل مستقل در کشف احکام و مباحث اینچنینی است. این مطلب با رجوع به کتب اخباریان به وضوح قابل مشاهده است.^۸ علاوه بر این مطالب برخی از دیدگاه‌های اصولی وی مانند عدم حجیت اجماع (غازی، ۱۱۵)، بطلان اجتهاد و تقلید (غازی، ۱۲۶) و ... که از آراء منتسب به اخباریان است (کاشف الغطاء، ۵۴)، نیز دلیل دیگری بر اخباری بودن وی است.

فیض کاشانی (م ۱۰۹۱ ق)، محمد بن شاه مرتضی بن شاه محمود معروف به ملا محسن فیض کاشانی مشهور به فیض کاشانی، از پیروان مکتب محمد امین استرآبادی و از منتسبین به اخباریان است (بغدادی، *هدیه*، ۳۰۱/۲؛ امین، *اسلامیه الشیعه*، ۴۰/۳؛ کحاله، ۱۲/۱۲؛ قیصری، ۱۶۰/۷؛ موسوعه الفقهیه، ۶۲/۱؛ مکارم شیرازی، ۱۲۰؛ هاشمی شاهرودی، ۳۰۲/۱). برخی وی را اخباری صلب یا سخت و صرف نامیده‌اند که بسیار به مجتهدان طعن وارد می‌نموده (بحرانی، *لولوة*، ۱۱۶؛ تنکابنی، ۳۲۳؛ جابلقی، ۷۵/۱؛ حسینی دشتی، ۶۲۶/۱) و کتاب *سفینه النجاة* (امین، *اسلامیه الشیعه*، ۴۰/۳؛ معاریف، ۶۹۶/۱) و اصول الاصلیه (آقابزرگ، *الذریعه*،

۸. رک: یوسف بحرانی، *حدائق الناضره*، ۴/۱-۱۷۰؛ کرکی، *هدایة الابرار*؛ حر عاملی، *فوائد الطوسیه*؛ میرزا محمد اخباری، *شجرة اصول الفقه* (آقا بزرگ، *الذریعه*، ۲۸/۱۳) و ...

۱۷۸/۲) را در تایید اخباریگری نگاشته است. خود وی نیز طریقه محمد امین استرآبادی را طریق صواب می‌داند (فیض، الحق المبین، ۱۲) که دلیل دیگری بر اخباری بودن وی است. رضی الدین قزوینی (م ۱۰۹۶ ق)، حر عاملی وی را به عنوان مولی رضی الدین محمد بن حسن قزوینی، فاضل عالم محقق مدقق ماهر معرفی نموده است (حرعاملی، *امل الآمل*، ۲۶۰/۲؛ خویی، ۲۸۰/۱۶) که از شاگردان اخباری مشهور، ملا خلیل قزوینی است (سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۲۶۱/۱۱) و در صفحاتی قبل به بررسی شخصیت وی پرداخته شد، برخی خود وی را نیز از اخباریان مشهور بر شمرده‌اند.^۹ از آثار معروف وی کتاب *لسان الخواص* است که در تایید طریقه اخباریان نگاشته شده است (زند، ۱؛ امین، *اسلامیة الشیعه*، ۴۱/۳؛ تشیع، ۱۱/۲؛ حسینی دشتی، ۶۲۲/۱). با بررسی این کتاب حمایت وی از آراء اخباریان مانند عدم جواز عمل به ظن (قزوینی، *لسان الخواص*، ۳۹ - ۴۰)، حجیت تمام روایات کتاب کافی (همان، ۵۴)، عدم حجیت برائت اصلیه (همان، ۷۱) و... مشهود است.

محمد طاهر قمی (م ۱۰۹۶ ق)، اردبیلی در *جامع الرواة* وی را محمد طاهر بن محمد بن حسین قمی، محقق مدقق جلیل القدر بزرگ منزلت دارای فهم دقیق ثقه سخت گیر در دین که مناقب و فضائلش قابل شمارش نیست، معرفی می‌نماید (اردبیلی، ۱۳۳/۲). حرعاملی نیز که از معاصران وی است با عباراتی مشابه وی را معرفی کرده (حرعاملی، *امل الآمل*، ۲۷۸/۲؛ خویی، ۸۴/۱۹). برخی وی را از فقهای اخباری مسلک دانسته (زند، ۱؛ خوانساری، ۴۳/۴؛ بغدادی، *هدیه*، ۳۰۱/۲؛ مدرس، ۳۸۹/۴) و برخی نیز در ادامه نامش صفت اخباری را ذکر کرده‌اند (بغدادی، *ایضاح*، ۵۵/۱؛ آقابزرگ، ۱۵۷/۱۳ و ۲۲۵/۱۵). در کتاب *اعیان الشیعه* از وی به عنوان اخباری سخت یاد شده که با زبان خود به مجتهدین و اصولیان متعرض شده است (امین، *اعیان الشیعه*، ۳۷۵/۹) ولی برخی از وی به عنوان اخباری معتدل یاد کرده‌اند (قیصری، ۱۶۰/۷) و برخی وی را از مشاهیر علماء اخباری دانسته‌اند (سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۳۳۲/۱۱). علاوه بر آنچه ذکر شد، دلیل دیگر بر اخباری بودن وی، کتاب *ملاذ الاخیار* است که وی آن را در تایید طریقه اخباریان نوشته (آقابزرگ، ۱۹۱/۲۲) و همچنین نظر وی در زمینه وجوب نماز جمعه (قمی، *رساله نماز جمعه*، ۶۱۱-۶۷۹) که از جمله آراء اغلب اخباریان است. برخی دیگر از دیدگاه‌های وی مانند منحصر دانستن منابع احکام در کتاب و سنت (قمی، *حجة الاسلام*، ۱

۹. علی فاضلی در مقدمه حاشیه علی الاصول الکافی اثر محمد امین استرآبادی، رضی الدین قزوینی را در زمره اخباریان مشهور آورده است (استرآبادی، الحاشیه علی الاصول الکافی، ۵۰).

ب)، عدم حجیت مفاهیم (همان، ۸۸ الف) و ... نیز می‌تواند دلیل دیگری بر اخباری بودن وی باشد.

سید میرزا جزائری (م ۱۰۹۸ ق)، شیخ حر عاملی وی را سید میرزا محمد بن شرف حسینی الجزائری، از فضلاء معاصر، عالم فقیه محدث حافظ عابد معرفی کرده است (حرعاملی، *امل الآمل*، ۲/۲۷۵؛ خوبی، ۱۷/۱۸۶؛ جواهری، ۵۳۶). شاگرد وی، سید نعمت الله جزائری، از وی به عنوان اخباری یاد می‌کند که تمام قرآن حتی «قل هو الله احد» را متشابه دانسته و بدون تفسیر معصومین حجت نمی‌دانند (جزائری، *منبع الحیاء*، ۴۸؛ خوانساری، ۴/۲۱۷) برخی وی را اخباری شدید و نقاد تند اصولیان معرفی کرده (جابلقی، ۱/۷۷) و برخی از بزرگان معاصر نیز به وی نسبت اخباری داده‌اند (سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۱۱/۲۹۳؛ حسینی اشکوری، ۱/۵۳۴). تقریباً تمام آثار وی مربوط به جمع آوری و تعلیقه نویسی بر احادیث است (حرعاملی، *امل الآمل*، ۲/۲۵۷؛ کنتوری، ۱۶۵؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۱۱/۲۹۳؛ حسینی اشکوری، ۱/۵۳۴)، که شاید از این مطلب نیز بتوان به عنوان شاهدی بر اخباری بودن وی استفاده کرد.

ولی الله حسینی (ق ۱۱)، سید ولی الله بن نعمه الله حسینی رضوی حائری، عالم فاضل صالح محدث و از معاصران اخباری مسلک شیخ حر عاملی بوده است (حرعاملی، *امل الآمل*، ۲/۳۳۹؛ خوانساری، ۴/۱۷۹؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۱۰/۲۸۰). برخی وی را با صفت اخباری معرفی کرده‌اند (بغدادی، *ایضاح*، ۲/۳۶۷).

جمال الدین فسایی (ق ۱۱)، حسینی در تراجم الرجال وی را جمال الدین بن شاه محمد فسائی از علماء قرن ۱۱ معرفی کرده، که با توجه به ادعای مولف این کتاب، از مجموع نوشته‌های وی تمایزش به طریقه اخباری آشکار است (حسینی اشکوری، ۱/۱۳۱).

اخباریان قرن دوازده

حر عاملی (م ۱۱۰۴ ق)، محمد بن حسن بن علی بن محمد بن حسین حر عاملی مشغری (حرعاملی، *امل الآمل*، ۱/۱۴۱) عالم فاضل محدث و از علماء اخباری مسلک است (بحرانی، *لولوة*، ۱/۱۴۱؛ کنتوری، ۲۸۹؛ تنکابنی، ۲۸۹؛ جابلقی، ۱/۷۳؛ بغدادی، هدیه، ۲/۳۰۴؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۹/۲۵۹؛ امین، *اسلامیة الشیعه*، ۳/۴۰؛ موسوعة الفقهیة، ۱/۶۲؛ محمد علی انصاری، ۱/۷۵۲) برخی نام وی را به همراه صفت اخباری آورده‌اند (خوانساری، ۷/۹۶؛

آقابزرگ، ۸۴/۲۵؛ سرکیس، ۱۲۶۴/۲)، برخی وی را از مهم‌ترین اخباریان برشمرده‌اند (امین، *اعیان الشیعه*، ۴۴۹/۲؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۲۶۷/۱۲؛ مکارم شیرازی، ۱۲۰؛ هاشمی شاهرودی، ۳۰۲/۱)، برخی وی را اخباری صرف نامیده‌اند (امین، *اعیان الشیعه*، ۱۶۸/۹؛ حسینی دشتی، ۶۲۶/۱) و در مقابل گروهی وی را اخباری معتدل دانسته‌اند (قیصری، ۱۶۰/۷؛ حسینی دشتی، ۶۹۶/۱). علاوه بر کثرت قائلین به اخباری بودن شیخ حر عاملی و حمایت صریحش از اخباریان (حر عاملی، *وسائل الشیعه*، ۲۶۹/۳۰-۲۸۱)، برخی از دیدگاه‌های وی نشان دهنده اخباری بودن وی است، به عنوان نمونه وی عمل به ظواهر کتاب بدون تفسیر ائمه را جایز نمی‌داند (حر عاملی، *فوائد الطوسیة*، ۱۶۳) که از دیدگاه‌های منسوب به اخباریان است (حر عاملی، همان، ۴۴۸؛ جزائری، ۴۳؛ سماه‌جی، ۳۸۹/۴؛ زند، ۲۶؛ قیصری، ۱۶۲/۷؛ تشیع، ۱۰/۲؛ حسینی دشتی، ۶۲۴/۱) اصل برائت، اصل استصحاب (حر عاملی، *فوائد الطوسیة*، ۱۹۶) و مفاهیم (همان، ۲۹۷) را حجت نمی‌داند، قائل به عدم جواز تقلید است (همان، ۳۲۶) و ...

هاشم بحرانی (م ۱۱۰۷ ق)، شیخ حر عاملی وی را سید هاشم بن سلیمان بن اسماعیل بن عبد الجواد حسینی بحرانی توبلی، فاضل عالم ماهر مدقق فقیه مفسر رجالی، معرفی کرده است (حر عاملی، *امل الآمل*، ۳۴۱/۲). برخی وی را در زمره محدثان و اخباریان برشمرده‌اند (بحرانی، *لولوة*، ۶۰؛ خوانساری، ۱۸۱/۸؛ بهشتی، ۱۴۵) و برخی وی را از سران انتشار اندیشه اخباری معرفی کرده‌اند (*اسلامیة الشیعه*، ۶۴/۳). کثرت آثار حدیثی وی و کمرنگ بودن نظرات شخصی در آثارش به حدی است که محدث بحرانی آثار وی را بدون هیچ گونه نظر شخصی و حتی بدون ترجیح یک قول می‌داند (بحرانی، *لولوة*، ۶۱) که این مطلب می‌تواند شاهدی بر اخباری بودن وی باشد.

حسین عینائی (م ۱۱۱۰ ق)، شیخ حسین بن حسن بن یونس بن یوسف بن محمد بن ظهیر الدین بن علی بن زین الدین بن حسام ظهیری عاملی عینائی، استاد شیخ حر عاملی و شاگرد ملا محمد امین استرآبادی است (حر عاملی، *امل الآمل*، ۷۰/۱؛ افندی، *ریاض العلماء*، ۴۴/۲؛ صدر، ۱۷۹؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ۸۹/۲). وی مانند استاد و شاگرد خود از اخباریان بوده (امین، *اعیان الشیعه*، ۴۸۸/۵) و در کتاب *جوابات المسائل الفقهیة* از ملا محمد امین تمجید بسیار کرده است که نشانه معتقد بودنش به طریقه وی است (آقابزرگ، *الذریعه*، ۲۲۹/۵). محمد باقر مجلسی (م ۱۱۱۱ ق)، بسیاری وی را در زمره اخباریان آورده‌اند (*اسلامیة*

الشیعه، ۴۰/۳؛ موسوعة الفقهيّة، ۶۲/۱). گروهی وی را اخباری معتدل می‌دانند (اسلامیة الشیعه، ۴۰/۳؛ تشیع، ۱۱/۲؛ حسینی دشتی، ۶۲۶/۱) و گروهی وی را از مهم‌ترین فقهای اخباری و از بارزترین پیروان محمد امین استرآبادی برشمرده‌اند (هاشمی شاهرودی، ۳۰۲/۱؛ مکارم شیرازی، ۱۲۰). برخی پس از تلاش وی برای جمع آوری احادیث وی را اخباری نامیده‌اند (سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ۳۵۱/۱۲). دیدگاه وی در زمینه عدم اعتبار حکم عقل، می‌تواند موید اخباری بودنش باشد (مجلسی، بحار، ۳۱۴/۲).

نعمت الله جزائری (م ۱۱۱۲ ق)، سید نعمت الله بن عبدالله موسوی شوشتری جزائری، فاضل محدث مدقق و دارای اطلاعات گسترده در زمینه اخبار امامیه است (بحرانی، لؤلؤة، ۱۰۶). بسیاری وی را به طور مطلق در شمار اخباریان آورده‌اند (تنکابنی، ۴۳۷؛ خوانساری، ۱۵۰/۸؛ سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ۴۲۰/۱۲؛ هاشمی شاهرودی، ۳۰۲/۱؛ حسینی دشتی، ۶۲۲/۱) و برخی وی را اخباری معتدل دانسته‌اند (اسلامیة الشیعه، ۴۱/۳؛ قیصری، ۱۶۰/۷؛ حسینی دشتی، ۶۲۷/۱). آراء وی در مواردی متفاوت با آراء مشهور اخباریان است از جمله عدم اعتقاد به تواتر کتب اربعه، و تقسیم مردم به دو گروه مجتهد و مقلد (بهشتی، ۱۵۴ و ۱۵۵) و شاید همین اختلاف با اخباریان در چند مساله باعث شده است که برخی وی را دارای مسلکی مابین اخباریان و اصولیان به حساب آورند (جزائری، نابغه فقه و حدیث، ۷). وی در کتاب منبع الحیة به ذکر تفاوت‌های بین اخباریان و اصولیان پرداخته است و در اکثر فرق‌ها جانب اخباریان را مقدم می‌دارد ولی در مواردی نیز نظر اصولیان را برتر شناخته (جزائری، منبع الحیة، ۴۱-۸۲) و در پایان این کتاب حق را چیزی بین طریق اخباریان و اصولیان می‌داند (همان، ۸۳). با توجه به آنچه ذکر شد شاید نسبت اخباری معتدل، نسبت مناسب‌تری برای وی باشد.

عبد علی بن جمعه (م ۱۱۱۲ ق)، عبد علی بن جمعه عروسی حویزی، صاحب تفسیر نور الثقلین است. حر عاملی وی را عالم فاضل فقیه محدث ثقه ورع شاعر ادیب جامع علوم و فنون معرفی می‌کند (حرعاملی، امل الأمل، ۵۴/۲؛ امین، اعیان الشیعه، ۲۹/۱) برخی وی را از اخباریان معتدل دانسته‌اند (امین، اسلامیة الشیعه، ۴۱/۳؛ حسینی دشتی، ۶۲۶/۱). و برخی او را اخباری سخت و ظاهری خالص توصیف کرده‌اند (خوانساری، ۲۱۵/۴) برخی دیگر نیز وی را با صفت اخباری معرفی کرده‌اند (آقابزرگ، الذریعه، ۱۸۹/۲). علاوه بر این، سبک تفسیر نور الثقلین که یک تفسیر روایی محض است می‌تواند شاهد دیگری بر اخباری بودن وی باشد.

علی اصغر قزوینی (حدود ۱۱۲۰ ق)، حاج علی اصغر بن محمد بن یوسف قزوینی، عالم فاضل ماهر صالح و شاگرد ملا خلیل قزوینی و رضی الدین قزوینی است (حرعاملی، *امل الآمل*، ۱۷۷/۲؛ تیریزی ۳۰۶؛ حسینی اشکوری، ۷۸۲/۲). از مهم ترین آثار وی کتاب تنقیح المرام است که حاشیه ای مفصل بر حاشیه عدة الاصول ملا خلیل قزوینی است؛ این کتاب از جمله کتبی است که در تایید طریقه اخباریان نوشته شده است (زند، ۱). برخی از نویسندگان معاصر، وی را در شمار کسانی که کمابیش دارای اندیشه اخباری هستند آورده اند (جابری، ۳۲۴). شاگردی وی نزد اخباریانی مانند ملا خلیل و آقا رضی قزوینی، که ذکرشان گذشت، نیز می تواند شاهد دیگری بر اخباری بودن وی باشد.

سلیمان بن عبدالله (م ۱۱۲۱ ق)، شیخ سلیمان بن عبدالله بن علی بن حسین بن احمد بن یوسف بن عمار بحرانی سترای، که شاگردش عبد الله سماهیجی وی را اعجوبه در حفظ، شاعر خطیب سخنور و عالم در زمینه حدیث، تاریخ و رجال معرفی می کند (بحرانی، *لولوة*، ۹-۱۰). در اخباری بودن وی اقوال مختلفی وجود دارد، برخی با توجه به کتاب *العشرة الكاملة* که از مهم ترین آثار وی است، حکم به مجتهد بودن وی کرده اند، البته همین افراد با توجه به فوائد دیگری در همین کتاب و یا کتاب *فوائد النجفیه* که پس از *عشرة الكاملة* نوشته شده است حکم به رجوع وی به اخباریگری کرده اند، که لفظ رجوع، بیانگر این است که وی قبل از کتاب *العشرة الكاملة* نیز دارای اندیشه اخباری بوده است (بحرانی، *لولوة*، ۱۲؛ تنکابنی، ۲۷۶؛ خوانساری، ۱۶/۴؛ جابلقی، ۳۸۷/۲؛ بهشتی، ۱۵۷). برخی وی را از سران اندیشه استرآبادی و متصلب در دیدگاه اخباری معرفی کرده اند (*سلامیه الشیعه*، ۶۴/۳؛ جابری، ۳۸۰). شاهد دیگری که ممکن است اخباری بودن وی را تقویت کند، داشتن شاگردانی مانند عبدالله سماهیجی است که از اخباریان افراطی به شمار می آید (بحرانی، *لولوة*، ۱۹؛ کنتوری، ۱۶۶).

نور الدین اخباری (م بعد ۱۱۲۷ ق)، محمد بن شاه مرتضی بن محمد مؤمن بن مرتضی بن محمود کاشانی، فقیه محدث عارف ادیب، نوه برادر ملا محسن فیض و از فقهای اخباری مسلک است که بر عقائد اصولیان زیاد حمله برده (مدرس، ۳۷۹/۴؛ حسینی، *تلامذة المجلسی*، ۶۵). وی به دلیل عقائدش مشهور به نورالدین اخباری است (مجلسی، بحار، ۵۸/۱۰۲؛ امین، *اعیان الشیعه*، ۸۲/۷؛ آقابزرگ، ۲۵۰/۱ و ۳۹۹/۱ و ۴۸۴/۲ و...؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۳۴۱/۱۱).

عبدالله سماهیجی (م ۱۱۳۵ ق)، شیخ عبد الله بن حاج صالح بن جمعه بن علی بن شعبان بن احمد بن ناصر بن محمد بن عبد الله سماهیجی، از علماء سرشناس اخباری و از اخباریان تندرو و سخت گیر در طریقه اخباریان است (بحرانی، لؤلؤ، ۹۴؛ کتوری، ۱۶۶؛ تنکابنی، ۳۱۰؛ خوانساری، ۲۴۷/۴؛ جابلقی، ۷۰/۱؛ امین، اعیان الشیعه، ۵۴/۱؛ آقابزرگ، الذریعه، ۵۱/۲۶؛ قیصری، ۱۶۰/۷؛ حسینی دشتی، ۶۲۲/۱) وی از بزرگان علماء اخباری و از سران انتشار اندیشه اخباریگری است (اسلامیه الشیعه، ۴۰/۳؛ سبحانی، موسوعه طبقات الفقهاء، ۱۸۶/۱۲).

محمد رضا قزوینی (م بعد ۱۱۳۶ ق)، از فضلا و بزرگان امامیه است که آراءش متمایل به طریقه اخباریان است (قزوینی، تتمیم امل، ۱۵۷؛ امین، اعیان الشیعه، ۱۵/۷؛ سبحانی، موسوعه طبقات الفقهاء، ۳۷۰/۱۲).

ابو الحسن فتونی (م ۱۱۳۸ ق)، أبو الحسن بن محمد طاهر بن عبد الحمید بن موسی بن علی بن محمد بن معتوق بن عبد الحمید فتونی نباطی عاملی اصفهانی غروی، محقق مدقق ثقه صالح عادل، صاحب کتاب فوائد الغریبه در زمینه اصول فقه و اصول دین است (صدر، ۴۴۲؛ امین، اعیان الشیعه، ۳۴۳/۷؛ بحرانی، لؤلؤ، ۱۰۵). این کتاب در تأیید طریقه اخباریان نوشته شده است (زند، ۱؛ امین، اسلامیه الشیعه، ۴۱/۳؛ تشیع، ۱۱/۲؛ حسینی دشتی، ۶۲۶/۱). برخی وی را از جمله بزرگان فقهاء اخباری برشمرده اند (معلم، ۱۸۲۶/۵). برخی از دیدگاه‌های وی که می‌تواند موید اخباری بودن وی باشد، عدم حجیت اجماع (فتونی، ۲۲۰) و عدم حجیت مفاهیم است (همان، ۲۰۰).

صدر الدین همدانی (م حدود ۱۱۶۰ ق)، سید صدرالدین بن محمد باقر رضوی قمی همدانی، از محققان بزرگ زمان خود بوده است. وی صاحب شرحی بر الوافیه فاضل تونی است. در این کتاب، تمایل وی به طریقه اخباریان آشکار است، البته در اواخر این کتاب به علت تأثیر پذیری از شاگردش، محمد باقر بهبهانی، نظریات وی به طریقه اصولیان نزدیک‌تر شده است (خوانساری، ۱۲۳/۴؛ امین، اعیان الشیعه، ۳۸۶/۷). برخی وی را از جمله اخباریان معتدل برشمرده اند (اسلامیه الشیعه، ۴۱/۳؛ تشیع، ۱۱/۲؛ حسینی دشتی، ۶۲۷/۱) که مقدمه تحول به سمت اصولی شدن جامعه علمی فقه شیعه را فراهم کرده اند (مدرسی طباطبائی، ۶۰).

محمد مقابی (م بعد ۱۱۶۹ ق)، شیخ محمد بن علی بن عبد النبی بن محمد بن سلیمان مقابی بحرانی، عالم عامل فاضل کامل، از فقهای اخباری مسلک است. وی در پایان کتاب مجمع الأحکام فی معرفه مسائل الحلال والحرام خود را خادم خادمان اساتید اخباریش معرفی

کرده (امین، *اعیان الشیعه*، ۱۱/۱۰) و کتاب *شرح وسائل الشیعه* را در تایید طریقه اخباریان نوشته است (زند، ۱)، البته وی در اوائل کتاب *نخبه الاصول* خود طریقه وسطی بین اخباریان و اصولیان را صحیح معرفی می کند (آقابزرگ، *الذریعه*، ۹۳/۲۳) لذا با توجه به سایر آثار وی شاید بتوان گفت وی اخباری معتدل است.

عبد الله جزائری (م ۱۱۷۳ ق)، سید عبد الله بن سید نورالدین بن سید نعمت الله جزائری از ادامه دهندگان طریقه اخباری است (جابری، ۳۸۵). وی را در زمره رد کنندگان طریق اجتهاد آورده اند (خوانساری، ۲۵۸/۴) که کتاب *ذخیره الباقیه و تحفه السنیه* را در تایید طریقه اخباریگری نگاشته است (زند، ۱).

محمد جعفر خراسانی (م ۱۱۷۵ ق)، محمد جعفر بن محمد طاهر خراسانی کرباسی از شاگردان علامه مجلسی (حسینی، *تلامذة المجلسی*، ۸۸) و شیخ حر عاملی^{۱۰} است. وی همانند اساتید خود، پیرو طریقه اخباریان است (قزوینی، *تتمیم امل*، ۲۲؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ۲۸۱/۲؛ *تلامذة المجلسی*، ۸۸؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۳۵۸/۱۲).

عبد علی درازی (م ۱۱۷۷ ق)، شیخ عبد علی بن أحمد بن إبراهيم درازی بحرانی، عالم فاضل فقیه محدث و برادر صاحب حدائق است (امین، *اعیان الشیعه*، ۳۱/۸؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۱۶۹/۱۲). وی مانند برادر خود از جمله فقهای اخباری مسلک است (امین، *مستدرکات اعیان الشیعه*، ۱۵۹/۲). مهم ترین اثر وی کتاب *مبسوط فقهی احیاء معالم الشیعه* است که دارای مقدمه ای اصولی مانند *الحدائق الناضره* می باشد (آقابزرگ، ۳۰۹/۱). این کتاب در تایید طریقه اخباریان نوشته شده است (اسلامیه الشیعه، ۴۱/۳؛ تشیع، ۱۱/۲؛ حسینی دشتی، ۶۲۶/۱). میرزا محمد اخباری در *منیة المرتاد* وی را از جمله رد کنندگان طریق اجتهاد برشمرده است (آقابزرگ، *الذریعه*، ۳۰۹/۱).

حسن دمستانی (م ۱۱۸۱ ق)، شیخ حسن بن محمد بن علی بن خلف بن إبراهيم بن ضیف الله بن حسن بن صدقة بحرانی دمستانی، عالم فاضل فقیه محدث رجالی محقق مدقق متوفای سال ۱۱۸۱ ق است (امین، *اعیان الشیعه*، ۲۶۰/۵؛ زرکلی، ۲۲۰/۲). وی پیرو طریقه اخباریان و اهل تحقیق و دقت بوده است (قزوینی، *تتمیم امل*، ۱۱۳؛ سبحانی، *موسوعة طبقات الفقهاء*، ۱۰۰/۱۲).

۱۰. سید جعفر حسینی اشکوری، در مقدمه تحقیق *اکلیل المنهج فی تحقیق المطلب*، که از کتب محمد جعفر کرباسی است، وی را از شاگردان شیخ حر عاملی معرفی می کند. (*اکلیل المنهج فی تحقیق المطلب*، ۹)

یوسف بحرانی (م ۱۱۸۶ ق)، شیخ یوسف بن أحمد بن إبراهيم بن أحمد بن صالح بن أحمد بن عصفور درازی بحرانی، فقیه محدث رجالی و از بزرگان فقهای امامیه است. وی از جمله فقهای اخباری (تنکابنی، ۲۷۶؛ موسوعة الفقیهیه، ۶۲/۱؛ جابلقی، ۶۳/۱؛ امین، اعیان الشیعه، ۳۸۵/۱۰) و بلکه از سران و بزرگان این مسلک به حساب می آید (اردبیلی، ۶/۱؛ امین، اعیان الشیعه، ۲۲۳/۳؛ اسلامیة الشیعه، ۶۴/۳؛ هاشمی شاهرودی، ۳۰۲/۱؛ مکارم شیرازی، ۱۲۰). برخی وی را اخباری معتدل (اسلامیة الشیعه، ۴۱/۳؛ حسینی دشتی، ۶۹۷/۱؛ سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ۳۲۳/۱۲) و برخی اخباری صرف معرفی کرده اند (خوانساری، ۲۰۴/۸) برخی نیز معتقدند وی ابتداء اخباری صرف بوده و سپس معتدل شده است (مازندرانی حائری، ۷۵/۷؛ سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ۴۳۷/۱۲). برخی طریقه وی را بین اخباری و اصولی می دانند (قیصری، ۱۶۰/۷). با توجه به انتقادهایی که وی بر تندروی های برخی اخباریان دارد و اینکه خود را جدا از طریقه آنان می داند (بحرانی، حدائق، ۱۶۷/۱؛ الدرر النجفیه، ۲۸۷/۳)، شاید اخباری معتدل صفت مناسب تری برای وی باشد.

مهدی فتونی (م ۱۱۸۳ ق)، شیخ أبو صالح محمد مهدی بن شیخ بهاء الدین محمد فتونی عاملی نباطی، از فقهاء زیده و محدثین نخبه امامیه است (صدر، تکمله /مل، ۳۹۲؛ نوری، ۶۴/۲؛ سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ۳۹۸/۱۲). وی از اخباریان معتدل و از زمینه سازان استیلای اصولیان بر اخباریان به حساب می آید (صدر، ۳۹۲؛ مدرسی طباطبائی، ۶۰).

موسی بن حیدر (م ۱۱۹۴ ق)، سید أبو الحسن موسی بن حیدر بن أحمد أحد، عالم فاضل محقق مدقق فقیه محدث، از اجداد سید محسن امین صاحب اعیان الشیعه است (امین، اعیان الشیعه، ۱۸۲/۱۰؛ صدر، ۴۰۱). به گفته سید محسن امین، وی مایل به طریقه اخباریان بوده است (امین، اعیان الشیعه، ۱۸۳/۱۰).

محمد حسن بحرانی (قرن ۱۲)، شیخ محمد حسن بحرانی احسائی، فقیه بلند مرتبه و از اخباریان اهل تحقیق بوده است (قزوینی، تتمیم /مل، ۱۱۳).

داود بحرانی (قرن ۱۲)، شیخ داود بن حسن الجزائری بحرانی، از معاصران عبدالله سماهیجی است که شرح حالش گذشت. عبدالله سماهیجی وی را صالح، دین، صحیح الاعتقاد و مخلص در محبت اهل بیت معرفی کرده است (بحرانی، لؤلؤة، ۳۸۵). در کتب تراجم کسی به طور صریح به وی نسبت اخباری نداده است، ولی تمجید عبدالله سماهیجی، که از اخباریان افراطی است، از وی و اینکه وی را دارای اعتقاد صحیح می خواند و همچنین رساله وی در

مورد تحریم تنن (بحرانی، لؤلؤ، ۳۸۶؛ جابلقی، ۷۷/۱) که از دیدگاه‌های مشهور اخباریان است، می‌تواند شاهی بر اخباری بودن وی باشد؛ علاوه بر این برخی از محققان معاصر، وی را در شمار اخباریان آورده‌اند (جابری، ۳۷۱).

محمد باقر ترشیزی (قرن ۱۲)، حاج محمد باقر ترشیزی از فقهای محدث و اخباری بوده است (صدر، تسمیم امل، ۱۰).

محمد باقر رضوی (حدود ۱۱۴۰- قرن ۱۲ ق)، محمد باقر بن محمد تقی حسینی رضوی اصفهانی قمی، جامع علوم و از فقهای اخباری مسلک بوده است (حسینی اشکوری، ۶۰۰/۲).
عبد العظیم استرآبادی (قرن ۱۲)، سید عبد العظیم بن سید عباس استرآبادی، از فقهای اخباری مسلک امامیه است (بحرانی، لؤلؤ، ۷۳/۱۵؛ کنتوری، ۲۷۰؛ تنکابنی، ۲۸۸؛ خوانساری، ۱۸۳/۸؛ جابلقی، ۷۰/۱؛ آقابزرگ، الذریعه، ۷۳/۱۵؛ بهشتی، ۱۴۵) اثر معروف وی رساله‌ای است در مور نماز جمعه که در آن مانند سایر اخباریان وجوب عینی نماز جمعه را اختیار کرده است (آقابزرگ، الذریعه، ۷۳/۱۵).

اخباریان قرن سیزده

مرتضی کشمیری (بعد ۱۲۰۲ ق)، سید مرتضی بن سید محمد کشمیری هندی، مایل به طریقه اخباریان بوده است (کنتوری، ۱۰۴).

شیخ شیب (م بعد ۱۲۱۳ ق)، شیخ شیب بن شیخ راضی الجزائری در تفقه شیوه اخباریان و محدثان را داشته البته بنابر نقلی وی در مباحثاتی که با فرزندان شیخ جعفر کاشف الغطا داشته به طریقه آنان عدول کرده است. وی از شاگردان میرزا محمد اخباری است (امین، اعیان الشیعه، ۳۳۱/۷؛ حکیم، ۳۷۲/۵؛ آقابزرگ، طبقات اعلام الشیعه (کرام البرره)، جزء ۲/قسم ۲ (۶۱۵/۲).

حسین عصفوری (م ۱۲۱۶ ق)، حسین بن محمد بن أحمد بن إبراهيم بن أحمد بن صالح بن أحمد بن عصفور عبدی درازی شاخوری بحرانی، از مشاهیر علماء امامیه و برادر زاده صاحب حدائق است. وی بزرگ اخباریان در عصر خود بوده (امین، اعیان الشیعه، ۱۴۰/۶؛ طبقات اعلام الشیعه (کرام البرره) جزء ثانی/قسم ۱ (۴۲۷/۱)؛ سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ۲۲۶/۱۳؛ جابری، ۳۸۵) و کتاب محاسن النفسانية فی جواب المسائل الخراسانية را در ترجیح طریقه اخباریان نوشته است (آقابزرگ، الذریعه، ۱۲۷/۲۰).

محمد ابراهیم طبسی (م بعد ۱۲۲۴ ق)، مولی محمد ابراهیم بن محمد علی طبسی

خراسانی از شاگردان میرزا محمد اخباری است. وی چند اثر از آثار استادش را به خط خود نگاشته است (آقابزرگ، الذریعه، ۴۷/۴ و ۲۲۱/۱۴ و ۳۷۳/۱۹ و...). اما از آثار خود وی میزان السداد فی ابطال طریقه الظن و الاجتهاد است که در اثبات حجیت اخبار و ترجیح طریق اخباریان نوشته شده است (آقابزرگ، الذریعه، ۳۱۲/۲۳) که بهترین دلیل بر اخباری بودن وی است.

میرزا محمد اخباری (م ۱۲۳۲ ق)، محمد بن عبد النبی بن محمد صانع نیشابوری، عالم ادیب محدث مفسر کلامی و آشنابه علوم غریبه، از اخباریان مشهور است. بسیاری وی را باصفت اخباری معرفی کرده‌اند (کتوری، ۴۳۶؛ خوانساری، ۱۲۷/۷؛ حسینی اشکوری، ۵۲۴/۱؛ بغدادی، هدیه، ۳۶۲/۲؛ زرکلی، ۲۵۱/۶؛ بغدادی، ایضاح، ۲۴۱/۱؛ آقابزرگ، الذریعه، ۳۱۸/۲ و ۳۴۹/۲؛ کحاله، ۳۱/۹؛ حسینی دشتی، ۶۲۶/۱). میرزا محمد از سران انتشار اندیشه اخباری است (اسلامیه‌الشیعه، ۶۴/۳؛ سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ۴۸۰/۱۳) که تعصب زیادی در اخباریگری و مخالفت با اصولیان ورزیده (امین، اعیان‌الشیعه، ۲۲۲/۳؛ اسلامیه‌الشیعه، ۳۵/۳؛ قیصری، ۱۶۰/۷) که در نهایت نیز با فتوای برخی اصولیان به قتل رسیده است (امین، اعیان‌الشیعه، همان). برخی از دیدگاه‌های اصولی وی که نشان از شدت اخبارگرا بودن وی است اعتقاد به بطلان قیاس اولویت (اخباری، مجموعه ۴۲۰؛ همو، مصادر الانوار، ۴۶) و عدم حجیت مفاهیم (همو، معاول العقول، ۲۶۹) است.

محمد علی قمی (م بعد ۱۲۳۳ ق)، محمد علی بن محمد رشید قمی، ملقب به لسان العارفین، صوفی، فاضل، ادیب و شاعر است. وی اعتقاد شدیدی به طریقه میرزا محمد اخباری داشته و مجموعه آثار میرزا محمد اخباری را پس از وفات وی، در سال ۱۲۲۴ ق کتابت کرده و اشعاری در مدحش سروده است. خود وی نیز از اخباریان بوده و از اصولیان به زشتی یاد کرده است (حسینی اشکوری، ۷۴۷/۲).

حسین بحرانی (م قبل ۱۲۴۰ ق)، حسین بن محمد بن علی بن عیثان بحرانی عالم فاضل ادیب شاعر و از فقهای نیمه قرن سیزده قمری است (حسینی اشکوری، ۱۸۴/۱). وی از بزرگان اخباری در عصر خود محسوب می‌شود (امین، اعیان‌الشیعه، ۱۵۹/۶؛ کحاله، ۵۵/۴؛ بهشتی، ۱۷۱). برخی وی را با صفت اخباری نام برده‌اند (آقابزرگ، الذریعه، ۹۶/۲۱ و ۶۳/۲۳). ارجوزه فی الاجتهاد و الاخبار، اثر شیخ حسین بحرانی است که در رد اجتهاد و اصول فقه سروده شده است و میرزا محمد اخباری تمام این کتاب را در ضمن مصادر الانوار آورده است (آقابزرگ،

الذریعه، ۴۵۱/۱؛ آقابزرگ، طبقات اعلام الشیعه (کرام البرره) جزء ۲/قسم ۱/۴۲۳).
حسین علی لکهنوی (م بعد ۱۲۴۰ ق)، به عنوان اخباری فاضل شناخته می‌شود (آقابزرگ، طبقات اعلام الشیعه (کرام البرره) جزء ۲/قسم ۱/۴۳۷؛ کحاله، ۳۵/۴) برخی وی را با صفت اخباری یعنی حسین علی خان اخباری معرفی کرده‌اند (کتوری، ۶۰۰ و ۲۳۷؛ آقابزرگ، الذریعه، ۶۸/۲۵).

جواد سیاه پوش (م ۱۲۴۷ ق)، محمد جواد بن محمد زینی بن أحمد بن زین الدین حسینی نجفی بغدادی، از شاگردان میرزا محمد اخباری است (آقابزرگ، الذریعه، ۲۲۸/۲ و ۱۰۴/۱). وی را از اخباریان تندرو به شمار آورده‌اند (امین، اعیان الشیعه، ۲۸۰/۵).

حسن عصفوری (م ۱۲۶۱ ق)، شیخ حسن بن شیخ حسین بن محمد بن احمد بن ابراهیم عصفوری درازی بحرانی از مشاهیر علمای اخباری است (آقابزرگ، طبقات اعلام الشیعه (کرام البرره) جزء ۲/قسم ۱/۳۲۴). وی کتاب الفوائد را در تأیید طریقه اخباریان نوشته است (همان؛ آقابزرگ، الذریعه، ۳۲۰/۱۶).

فتح علی زند (م ۱۲۶۱ ق)، از فضلاء اخباری و از شاگردان بزرگان اخباری مانند میرزا محمد اخباری و حسین بن محمد بن علی بن عیثان البحرانی، که شرح حالشان گذشت، بوده است (امین، اعیان الشیعه، ۱۵۹/۶؛ آقابزرگ، الذریعه، ۴۵۱/۱ و ۱۵۲/۳؛ حسینی اشکوری، ۶۲۸/۱). مواضع وی در کتاب معروفش، فوائد الشیرازیه، به خوبی نشان دهنده اندیشه اخباری و ضد اجتهادی وی است (زند، ۱ و ۱۲ و ۱۵۹ و ...).

میرزا علی اخباری (م ۱۲۷۳ ق)، میرزا علی بن میرزا محمد بن عبد النبی بن عبد الصانع نیشابوری اخباری، از نوایع عصر خود در زمینه فقه و حدیث و علوم غریبه است (اعیان، ۳۰۸/۸). وی مانند پدرش از علماء اخباری بوده (سبحانی، موسوعه طبقات الفقهاء، ۷۳۶/۱۳) و پس از پدرش ریاست معدود اخباریان باقی مانده را برعهده داشته است (جبری، ۴۱۲).

عبدالصاحب دوانی (م حدود ۱۲۷۴ ق)، عبدالصاحب بن محمد جعفر بن عبدالصاحب بن محمد جعفر خشتی دوانی فارسی، از جمله اخباریان معتدل به شمار می‌آید (آقا بزرگ، طبقات اعلام الشیعه (کرام البرره)، جزء ۲/قسم ۲/۷۳۵)، وی در ابتداء اصولی بوده و منتقد اخباریان ولی در سفر به ایران و ملاقات با علماء اخباری مایل به طریقه اخباریان شده و در بازگشتش به عراق در به طور کامل پیرو طریقه اخباریان شده است (آقا بزرگ، طبقات اعلام الشیعه (کرام البرره)، جزء ۲/قسم ۲/۷۳۵؛ حسینی اشکوری، ۲۵۹/۱). وی از شاگردان میرزا محمد اخباری و

مؤلف تحفة الحبيب فی رد دلیل الانسداد و تقویة مشرب الاخباریین است (امین، اعیان الشیعه، ۴۲۶/۳؛ آقابزرگ، الذریعه، ۴۲۶/۳) که دلیل اخباری بودن وی است.

میرزا محمد هندی (م بعد ۱۲۸۵ ق)، میرزا محمد بن کاظم هندی، مشهور به میرزا محمد اخباری است^{۱۱} (آقابزرگ، الذریعه، ۱۹۶/۱۳ و ۱۸۶/۱۶ و ۳۸۵/۲۴).

محمد نجف کرمانی (م ۱۲۹۲ ق)، عالم عارف ادیب فاضل محدث اهل عرفان و از فقهاء اخباری مسلک است (بغدادی، هدیه، ۳۸۰/۲؛ بغدادی، ایضاح، ۴۳۳/۱؛ آقابزرگ، الذریعه، ۶۲/۲ و ۲۱۵/۷؛ امین، اعیان الشیعه، ۷۹/۱۰؛ سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ۴۸۰/۱۳ و ۶۴۳/۱۳؛ صائب، ۳۴۳).

علی حسینی (م بعد ۱۲۹۷ ق)، سید علی بن اسماعیل بن زین العابدین حسینی، دارای کنیه ابی الفضائل و ملقب به محدث سنجانی، از فقهای اخباری مسلک است (آقابزرگ، الذریعه، ۲۳۵/۱۱). وی کتاب حملات اللیث را در بیان فرقه‌های بین اخباریان و اصولیان و رد طریقه مجتهدان نگاشته است (آقابزرگ، الذریعه، ۲۸۱/۲۶).

محمد باقر لاری (م قرن ۱۳)، شیخ محمد باقر بن محمد علی لاری دشتی، شاگرد میرزا محمد اخباری است. وی تعلیقه ای بر کتاب جامع الاحکام رضی الدین محمد شیرازی دارد که نشان دهنده فضل وی در مباحث حدیثی است (حسینی اشکوری، ۵۸۹/۲) و تالیفی به نام کلمات الحقایق فی شرح الرسالة البرهانیه دارد که در دفاع از اعتراضات وارده بر رساله البرهانیه میرزا محمد اخباری نوشته است (آقابزرگ، الذریعه، ۹۲/۳؛ آقابزرگ، الذریعه، ۱۱۴/۱۸) این بیانگر پیروی وی از استادش و اخباری مسلک بودن وی است.

یاد علی هندی (م قرن ۱۳ ق)، سید یاد علی بن ممتاز علی حسینی واسطی باره‌ای ابرستابادی هندی، از شاگردان میرزا محمد اخباری، و از اخباریان تندرو است. وی مجتهدین را خارج از طریقه مذهب دانسته و با آنان دشمنی می‌کرده است. اثر وی تحفة الاخوان در رجم شیطان، و ملقب به کشف الحال از اهل بدعت و ضلال است (حسینی اشکوری، ۸۶۵/۲) که در این کتاب اصولیان را متهم به عدم متابعت از ائمه نموده است.

حسن علی صاحب (م حدود ۱۳۰۰ ق)، حاج حسن علی صاحب هندی حسینی جنفوری، معروف به اخباری است (آقابزرگ، الذریعه، ۴۵۷/۳). آقا بزرگ در الذریعه نام وی را با صفت اخباری نیز آورده است (همان، ۲۹۱/۱).

۱۱. وی با میرزا محمد اخباری معروف (م ۱۲۳۲) متفاوت است.

محمد حسینی (م حدود ۱۳۰۰ ق) محمد بن علی محمد بن ... امام زین العابدین (ع)، از اخباریان تند رو و نقاد اصولیون بوده است. (حسینی اشکوری، ۵۳۸/۱).

اخباریان قرن چهارده

میرزا حسین اخباری (م ۱۳۱۸ ق)، میرزا حسین بن میرزا علی بن میرزا محمد اخباری، مانند پدران خود از فقهای اخباری مسلک است (امین، *اعیان الشیعه*، ۱۲۶/۶). از جمله آثار وی در *المنظوم فی نفی تقلید غیر المعصوم* است (آقابزرگ، *الذریعه*، ۷۸/۸) که بیانگر حرمت تقلید از مجتهدان است. این مطلب یکی از عقاید اخباریان و شاهدی بر اخباری بودن وی به حساب می آید.

مایل علی تویسرکانی (م بعد ۱۳۳۰ ق)، مایل علی بن ابی القاسم تویسرکانی، فاضل، ادیب و جامع علوم اسلامی از فضلاء قرن چهاردهم است. از نوشته های وی اخباری بودنش آشکار می گردد (حسینی اشکوری، ۴۶۰/۱).

عباس ارومی (م بعد ۱۳۵۶ ق)، میرزا عباس بن ابی القاسم بن محمد بن صفی جعفر آبادی ارومی، عالم عامل فاضل کامل، از فقهای اخباری است (حسینی اشکوری، ۲۶۰/۱).

محمد رضا چاله حصاری (م ۱۳۷۷ ق)، شیخ محمد رضا افضل بن حاج آخوند چاله حصاری طهرانی، معروف به اخباری است (آقابزرگ، *الذریعه*، ۳۰۵/۱۸) و برخی وی را با صفت اخباری معرفی کرده اند (آقابزرگ، *الذریعه*، ۱۴۰/۱۲؛ مشار، ۴۳۷۴/۴ و ۵۳۹۲/۵).

علی بن حبیب (ق ۱۴)، شیخ علی بن حبیب من آل شبیر خاقانی معاصر آقا بزرگ تهرانی و مشهور به محدث اخباری است (آقابزرگ، *الذریعه*، ۳۸/۷ و ۸۵/۷). وی صاحب کتابی است به نام *حق المبین* که در رد *صحیفه المجتهدین والمحدثین* اثر سید مهدی قزوینی کاظمی نوشته شده است (همان و ۲۴/۱۵)، و همچنین ردی بر *حلیه النجیب*، اثر دیگر سید مهدی قزوینی کاظمی که در عدم جواز تقلید ابتدایی از میت است نگاشته به نام *حق المصیب* (آقابزرگ، *الذریعه*، ۸۴/۷) و در آن قائل به جواز تقلید ابتدایی از میت شده، که این نیز می تواند شاهد بر اخباری بودن وی باشد.

از اخباریان قرن چهاردهم اثری در دسترس نیست تا بتوان با بررسی آن به دیدگاه های اخباریان این قرن دست پیدا کرد.

افراد دیگری نیز در برخی کتب به عنوان اخباری یا با صفت اخباری معرفی شده‌اند که با توجه به کمی اطلاعات در موردشان نمی‌توان مطمئن به اخباری بودنشان شد. این افراد عبارت‌اند از:

سید شبر اخباری نجفی (امین، *اعیان الشیعه*، ۳۳۰/۷)، مهدی بن اسدالله لاهیجی (آقابزرگ، *الذریعه*، ۷۵/۲۶)، جعفر بن محمد قطیفی اخباری (آقابزرگ، *الذریعه*، ۳۲۹/۳)، مولوی حسن یوسف اخباری (آقابزرگ، *الذریعه*، ۲۶/۳ و ۹۶/۲۰)، مولوی حسین یوسف اخباری (آقابزرگ، *الذریعه*، ۲۰۸/۵)، محمد بن سید صدر الدین محمد بن سید محمد نصیر مدرسی، مشهور به اخباری (آقابزرگ، *الذریعه*، ۱۹۸/۶ و ۱۱۰/۲۰ و ۷۹/۴)، سید صدر الدین بن نصیر الدین ابن میرزا صالح طباطبائی زواری اردکانی یزدی، معروف به اخباری (آقابزرگ، *الذریعه*، ۴۲/۶)، یوسف علی حسینی اخباری (امین، *اعیان الشیعه*، ۲۲۹/۱۰؛ آقابزرگ، *الذریعه*، ۹۴/۲ و ۲۱۳/۵؛ حسینی، *فیض الاله*، ۷۶)، حاج احمد میرزا لکنوی، که از وی به عنوان ازهد المحدثین و أروع الأخباریین یاد شده است (آقابزرگ، *الذریعه*، ۷۴۰/۹ و ۲۸۱/۲۶)، شیخ احمد عصفوری اخباری (ذریعه، ۹/ق ۳۸/۳)، شیخ عیسی بن حسن اخباری (آقابزرگ، *الذریعه*، ۴۲/۲۴)، حسن یوسف بن أحمد میرزا بن محمد میرزا بن ابراهیم بن خیرة الله بن ملا مهدی کشمیری هندی حائری، معروف به اخباری است (آقابزرگ، *الذریعه*، ۱۵۸/۷ و ۶۵/۱۶ و ۱۴۷/۲۵).

جدول معرفی اخباریان و کتب معرفی کننه آنان به عنوان اخباری

اسامی اخباریان	حامله‌الرواه	مل الآمال	بعلوه	كشف الحجب	طرائف العقال	روضات الجنات	هدية العارفين	عیان الشیعه	اسلامیه الشیعه	الذریعه	معجم المؤلفین	تراجم الرجال	دائر المعارف بزرگ اسلامی	موسوعه طبقات فقها	معارف و معاریف	سناد منابع
محمد استرآبادی										۴۸/۶					۶۱۸/۱	

		۱۱/۲ شیخ	فرهنگ فقه ۳۰۲/۱ دقیقه عقائد، ۱۲۰	مقدمه ای بر فقه شیخه ۵۹	مقدمه ای بر فقه شیخه ۵۹		شعبه مقاله ۱۶: ریاض العلماء ۲۹۸/۴	شعبه مقاله ۱۶: ریاض العلماء ۲۹۸/۴	شعبه مقاله ۱۶: ریاض العلماء ۲۹۸/۴
		۶۲۷/۱	۶۲۶/۱					۶۱۸/۱	
			۳۲۲/۱۱					۳۱۳/۱۱	
			۱۶۰/۷					۱۶۰/۷	
									۷۹/۹
۲۸۳/۹								۵۱۲/۴	
		۴۱/۳	۴۱/۳					۳۸۳/۳	
						۱۵۹/۷		۲۲۳/۳	
		۲۴۴/۴						۱۱۹/۱	
								۷۵/۱	
							۲۴۴	۱۸۷	
								۱۱۳	
						۹۳/۱			
محمد حسین سنزوری ۱۰۷۳	فاضل تونی ۱۰۷۱	محمد تقی مجلسی ۱۰۷۰	محمد تقی سلیمان ۱۰۶۴	محمد تقی سلیمان ۱۰۶۴	محمد تقی شیرازی ۱۰۶۴	محمد تقی شیرازی ۱۰۶۴	محمد تقی شیرازی ۱۰۶۴	محمد امین ۱۰۳۶	محمد امین ۱۰۳۶

مطالعات اسلامی-فقه و اصول

شماره ۱۰۴

۵۰

روضات ۱۷۹/۴ بضاح المکنون ۳۶۷/۲	منبع الحياة ۴۸	بضاح ۵۵/۱ رحانه ۳۸۹/۴	فوائد الشيرازيه ۱ تبويب ۱۱۲	فرهنگ فقه ۳۰۲/۱-۲ بضاح ۳۰۳۲/۲	رجال خوي ۷۹/۸ رياض العلماء ۲ تبويب ۲۰۳۱/۲	فوائد الشيرازيه ۱ شرح كافي ۲۲۹/۲	تشیع ۱۲/۲
		۲۹۳/۱۱	۶۲۲/۱	۶۲۲/۱		۶۲۲/۱	
	۵۳۴/۱	۳۳۲/۱۱					
		۱۶۰/۸		۱۶۰/۸			
		۱۵۷/۱۳		۱۲/۱۲			
		۳۷۵/۹		۴۰/۳			۴۱/۳
۲۸۰/۱۰		۳۰۱/۲		۳۰۱/۲	۳۵۵/۶		۳۶/۶
		۱۴۳/۴		۹۰/۶	۲۶۹/۳		
	۲۱۷/۴			۷۵/۱			
	۷۷/۱						
				۱۱۶			
					۲۸۹/۱		
توان ۱۱ قانون ۱۱ حسين علامي محمد صالح خليل غيازي فيض كاشاني ۱۰۹۶ رضي الدين قزويني ۱۰۹۶ سيد ميرزا جزايري اولي الله حسيني ۱۰۹۸	ميرزا جزايري اولي الله حسيني ۱۰۹۸	محمد ظاهر قمي ۱۰۹۶	رضي الدين قزويني ۱۰۹۶	فاضل كاشاني ۱۰۹۱	خليل غيازي ۱۰۸۹ قزويني ۱۰۸۹	محمد صالح خليل غيازي ۱۰۸۱ قزويني ۱۰۸۱	تشیع ۱۲/۲

۲. مستدرکات اعيان الشيعه، ۳۰۴/۲؛ مقدمه فقه شيعه ۵۹.

۳. موسوعه الفقهي، ۶۲/۱؛ دائرة المعارف فقه مقارن، ۱۲۰.

۴. فوائد الشيرازيه، ۱.

مطالعات اسلامي-فقه و اصول

شماره ۱۰۴

۵۶

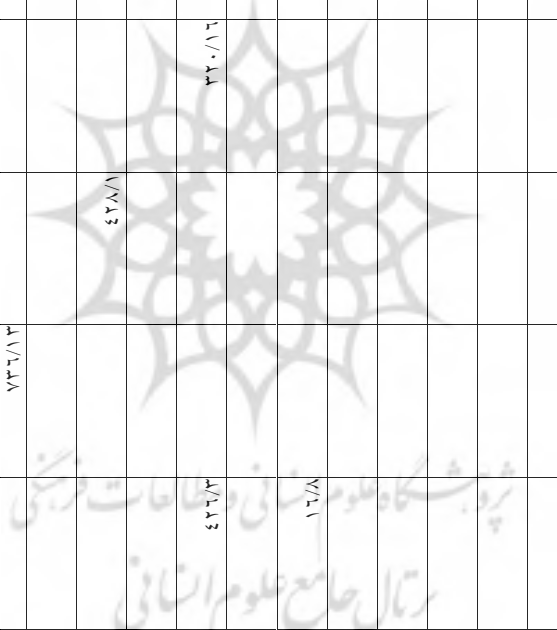
فکر السلفي ۳۸۰ مقدمه فقه شيعه ۵۹	مقدمه مفاتيح ۳۱ ريحانه ۳۳۷/۴	فوائد الشـيرازيه ۲۲۰	امـل الاصل ۱۵۶	مـكارم الأندلس ۱۸۶۶/۵	دائرة المعارف تشيع ۱۱/۲	فوائد الشيرازيه ۱	جـابري ۳۸۵ فوائد الشيرازيه ۱
	۱/۱۱۴	۱/۶۱	۳۷۰/۱۲	۶۶۶/۱	۶۶۶/۱		
	۲۵۰/۱	۵۱/۲۶		۴۱/۳	۴۱/۳		
۶۴/۳	۱۸۲/۷	۷/۴۵	۱۵۱	۳۸۶/۷	۳۸۶/۷		
		۲۷۴/۴		۱۲۳/۴	۱۲۳/۴		
۱۶/۱		۱/۰۸					۲۵۸/۴
۳۸۷/۲		۱/۰۸					
		۶۶۱					
		۳۹					
سلیمان بن عبدالله نورالدین اخباری ۱۱۲۱	عبد ۱۱۲۷	عبدالله سماهيجي ۱۱۳۵	محمدرضا قزوینی ۱۱۳۶	ابوالحسن فتونی ۱۱۳۸	صدرالدین همدانی محمد مقایی ۱۱۶۰	عبدالله جزائری ۱۱۶۳	

۷. بحار الانوار، ۵۸/۱۰۲.

۸. دائرة المعارف تشيع، ۱۱/۲.

تتمیم اصل الاصل ۱۱۳	تتمیم اصل ۹۷	تتمیم اصل ۹۷	تتمیم اصل ۹۷	تتمیم اصل ۹۷	تتمیم اصل ۹۷	تتمیم اصل ۹۷	تتمیم اصل ۹۷	تتمیم اصل ۹۷	تتمیم اصل ۹۷	تتمیم اصل ۹۷
۳۷۱ جاری	۳۰۸/۱۲	۳۰۸/۱۲	۳۰۸/۱۲	۳۰۸/۱۲	۳۰۸/۱۲	۳۰۸/۱۲	۳۰۸/۱۲	۳۰۸/۱۲	۳۰۸/۱۲	۳۰۸/۱۲
	۱۵۹/۲	۱۵۹/۲	۱۵۹/۲	۱۵۹/۲	۱۵۹/۲	۱۵۹/۲	۱۵۹/۲	۱۵۹/۲	۱۵۹/۲	۱۵۹/۲
	۱۱۲	۱۱۲	۱۱۲	۱۱۲	۱۱۲	۱۱۲	۱۱۲	۱۱۲	۱۱۲	۱۱۲
	۱۱۱	۱۱۱	۱۱۱	۱۱۱	۱۱۱	۱۱۱	۱۱۱	۱۱۱	۱۱۱	۱۱۱
	۱۱۸۳	۱۱۸۳	۱۱۸۳	۱۱۸۳	۱۱۸۳	۱۱۸۳	۱۱۸۳	۱۱۸۳	۱۱۸۳	۱۱۸۳
	۱۱۸۳	۱۱۸۳	۱۱۸۳	۱۱۸۳	۱۱۸۳	۱۱۸۳	۱۱۸۳	۱۱۸۳	۱۱۸۳	۱۱۸۳
	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰
	۳۹۲	۳۹۲	۳۹۲	۳۹۲	۳۹۲	۳۹۲	۳۹۲	۳۹۲	۳۹۲	۳۹۲
	۶۲۱	۶۲۱	۶۲۱	۶۲۱	۶۲۱	۶۲۱	۶۲۱	۶۲۱	۶۲۱	۶۲۱
	۶۹۷/۱	۶۹۷/۱	۶۹۷/۱	۶۹۷/۱	۶۹۷/۱	۶۹۷/۱	۶۹۷/۱	۶۹۷/۱	۶۹۷/۱	۶۹۷/۱
	۴۳۷/۱۲	۴۳۷/۱۲	۴۳۷/۱۲	۴۳۷/۱۲	۴۳۷/۱۲	۴۳۷/۱۲	۴۳۷/۱۲	۴۳۷/۱۲	۴۳۷/۱۲	۴۳۷/۱۲
	۱۶۰/۷	۱۶۰/۷	۱۶۰/۷	۱۶۰/۷	۱۶۰/۷	۱۶۰/۷	۱۶۰/۷	۱۶۰/۷	۱۶۰/۷	۱۶۰/۷
	۶۴/۳	۶۴/۳	۶۴/۳	۶۴/۳	۶۴/۳	۶۴/۳	۶۴/۳	۶۴/۳	۶۴/۳	۶۴/۳
	۲۲۳/۳	۲۲۳/۳	۲۲۳/۳	۲۲۳/۳	۲۲۳/۳	۲۲۳/۳	۲۲۳/۳	۲۲۳/۳	۲۲۳/۳	۲۲۳/۳
	۲۰۴/۸	۲۰۴/۸	۲۰۴/۸	۲۰۴/۸	۲۰۴/۸	۲۰۴/۸	۲۰۴/۸	۲۰۴/۸	۲۰۴/۸	۲۰۴/۸
	۶۳/۱	۶۳/۱	۶۳/۱	۶۳/۱	۶۳/۱	۶۳/۱	۶۳/۱	۶۳/۱	۶۳/۱	۶۳/۱
	۶/۱	۶/۱	۶/۱	۶/۱	۶/۱	۶/۱	۶/۱	۶/۱	۶/۱	۶/۱
	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴
	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴
	۷۷/۱	۷۷/۱	۷۷/۱	۷۷/۱	۷۷/۱	۷۷/۱	۷۷/۱	۷۷/۱	۷۷/۱	۷۷/۱
	۳۸۶	۳۸۶	۳۸۶	۳۸۶	۳۸۶	۳۸۶	۳۸۶	۳۸۶	۳۸۶	۳۸۶
	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴
	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴
	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴
	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴
	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴	۱۱۹۴

۱۷۱	بہشتی	۳۵/۴	۹۶/۲۱	۵۵/۴	۳۵/۴	۱۵۹/۶	۲۳۷	حسین بحرانی	۱۲۴۰
۳۲۴/۱	کریم البرہہ ج	۳۲۰/۱۶	۳۲۰/۱۶	۱۹۶/۱۳	۴۲۶/۳	۱۶/۸	۱۲۳۷	حسینعلی لکھنوی	۱۲۴۰
۴۱۲	فکر السلفی	۷۳۶/۱۳	۷۳۶/۱۳	۷۳۶/۱۳	۷۳۶/۱۳	۷۳۶/۱۳	۷۳۶/۱۳	جواد سیاہ پوش	۱۲۴۷
۴۲۸								حسن عصفوری	۱۲۶۱
								فتح علی زند	۱۲۶۱
								میرزا علی اخباری	۱۲۷۳
								عبدالصاحب دونانی	۱۲۷۴
								میرزا محمد ہندی	۱۲۸۵ ق

مطالعات اسلامی-فقه و اصول		شماره ۱۰۴	
محمد نجف علی	بعد ۱۲۹۷	۳۲۵/۱۱	۲۲/۲
احمد میرزا لکهنوی	بعد ۱۲۹۷	۲۸۱/۲۶	۲۹/۳
محمد باقر لاری	قرن ۱۳	۹۲/۳	
یاد علی هندى	قرن ۱۳	۸۶۵/۲	
حسن علی صاحب	حدود ۱۳۰۰	۲۹۱/۱	
محمد حسینی	حدود ۱۳۰۰	۵۳۸/۱	
بیرزا حسین	اخیری ۱۳۱۸		۱۲۶/۳
محمد نجف علی	بعد ۱۲۹۷	۳۲۵/۱۱	۷۹/۱۰
احمد میرزا لکهنوی	بعد ۱۲۹۷	۲۸۱/۲۶	۳۸۰/۲
محمد باقر لاری	قرن ۱۳	۹۲/۳	
یاد علی هندى	قرن ۱۳	۸۶۵/۲	
حسن علی صاحب	حدود ۱۳۰۰	۲۹۱/۱	
محمد حسینی	حدود ۱۳۰۰	۵۳۸/۱	
بیرزا حسین	اخیری ۱۳۱۸		۱۲۶/۳
محمد نجف علی	بعد ۱۲۹۷	۳۲۵/۱۱	۷۹/۱۰
احمد میرزا لکهنوی	بعد ۱۲۹۷	۲۸۱/۲۶	۳۸۰/۲
محمد باقر لاری	قرن ۱۳	۹۲/۳	
یاد علی هندى	قرن ۱۳	۸۶۵/۲	
حسن علی صاحب	حدود ۱۳۰۰	۲۹۱/۱	
محمد حسینی	حدود ۱۳۰۰	۵۳۸/۱	
بیرزا حسین	اخیری ۱۳۱۸		۱۲۶/۳
ایضاح مکتوب			۴۸۰/۱۳

میل علی توسیر کانی، ۱۳۳۰ عقد ۱۳۵۶	۴۶۰/۸	۲۶۰/۸	۱۴۰/۱۲	۳۸۸/۷	۱۷۵/۲۶													
محمد رضا چال‌خانی حصاری ۱۳۷۷	۳۳۷/۴																	
قون ۱۴ بن حیب																		
مهدی بن اسدالله لاهیجی (قون ۱۴)																		

نتیجه‌گیری

نتایجی که از این پژوهش به دست می‌آید عبارت‌اند از:

- از تعریف اخباریان، نمی‌توان به ملاک دقیقی برای شناخت موردی فقهای اخباری دست پیدا کرد؛ علاوه بر این از ملاک‌های احتمالی که به ذهن می‌رسد، مانند تعریف فقیه از خودش، اخباری بودن شاگردان یا اساتید یک فقیه و تفاوت‌هایی که بین اخباریان و اصولیان ذکر شده است، نیز دستیابی به ملاک قطعی برای مصداق‌یابی فقهای اخباری ممکن نیست. بنا بر این برای شناخت اخباریان می‌بایست به کتب تراجم رجال و کتاب‌شناسی رجوع کرد، که البته با توجه به اختلاف نظر این کتب در مواردی، رجوع به آثار خود فقها نیز برای فهم اخباری بودن با نبودنشان باید صورت گیرد.
- با توجه به بررسی مفصلی که در کتب مذکور و کتب فقها برای یافتن شخصیت‌های اخباری انجام شد، هفتاد تن از فقهای امامیه، در این پژوهش به عنوان فقیه اخباری مسلک

معرفی شده‌اند، که از این تعداد هجده نفر از فقهای قرن یازده، بیست و شش نفر از فقهای قرن دوازده، بیست نفر از فقهای قرن سیزده و شش نفر از فقهای قرن چهارده هستند. این آمار می‌تواند بیانگر میزان رواج اندیشه اخباری در قرن‌های یازده تا چهارده باشد.

۳. در معرفی فقهای اخباری، معمولاً در کتب مذکور، از چند شیوه استفاده شده است، در مواردی در ذکر توانمندی‌ها و قابلیت‌های یک فقیه، از او به عنوان اخباری نیز یاد شده است مانند شیخ حر عاملی و فیض کاشانی در کتاب *طرائف المقال*، در مواردی به طور عادی برای ذکر مسلک فقهی یک فقیه وی را اخباری مسلک معرفی نموده‌اند، که شایع‌ترین شیوه معرفی یک فقیه به عنوان اخباری است. در مواردی نام فقیه‌ی با صفت اخباری همراه شده است که این نیز شیوه شایعی است، مانند علی نقی شیرازی، نورالدین اخباری، میرزا محمد اخباری، حسین بحرانی و در مواردی با بیان اینکه یک فقیه پیرو محمد امین استرآبادی است یا پیرو اخباریان است و یا بیان حمایت یا میزان ارادت او به اخباریان، به عنوان اخباری معرفی شده است یا اینگونه برداشت می‌شود مانند شیخ حر عاملی، حسین عینائی، حسین دمستانی، محمد مقابی و

۴. شواهدی برای شناخت اخباریان وجود دارد، که از آن جمله داشتن اساتید یا شاگردان اخباری است، مانند محمد استرآبادی، رضی الدین قزوینی، علی اصغر قزوینی و ...، که دارای شاگردان و اساتید اخباری هستند، مخالفت با برخی آراء مشهور اصولیان یا موافقت با برخی آراء مشهور اخباریان، مانند وجوب نماز جمعه یا حرمت شرب توتون و ... توسط فقهایی مانند عماد الدین بن یونس، زین الدین بن محمد، جمال الدین فسایی و ...، داشتن کتبی در رد اجتهاد و برخی مباحث اصول فقهی، مانند محمد ابراهیم طبسی، حسین بحرانی، زین الدین بن محمد و این موارد دلیل قطعی بر اخباری بودن یک فقیه نیست ولی در مواردی به عنوان شاهد می‌تواند بکار گرفته شود.

۵. برخی از اخباریان، افراطی معرفی شده‌اند، مانند عبدالله سماهیجی، جواد سیاه پوش و محمد حسینی، و برخی معتدل مانند مهدی فتونی و عبدالصاحب دوانی و بسیاری به طور مطلق اخباری شمرده شده‌اند؛ البته در مورد اعتدال یا افراط برخی از اخباریان اختلاف نظر وجود دارد مانند فیض کاشانی، محمد طاهر قمی، یوسف بحرانی و با توجه به عدم وجود ملاک قطعی در اعتدال یا افراطی بودن اخباریان، در اغلب موارد به طور حتم نمی‌توان حکم به معتدل یا افراطی بودن فقیه‌ی کرد، حتی در مواردی در اخباری یا اصولی بودن یک فقیه نیز

اختلاف نظر وجود دارد که اغلب با مراجعه به آثار او می‌توان مسلک فقهی او را تشخیص داد، مانند فاضل تونی، خلیل غازی قزوینی و سلیمان بن عبد الله.

۶. برخی از افراد به عنوان اخباری یا با صفت اخباری معرفی شده‌اند که با توجه به کافی نبودن اطلاعات در موردشان نمی‌توان حکم قطعی به اخباری بودنشان نمود مانند سید شبر اخباری نجفی، جعفر بن محمد قطیفی اخباری، مولوی حسن یوسف اخباری و

منابع

- اخباری، علی، *سبکة اللجین فی الفرق بین الفریقین*، نسخه الکترونیک از سایت آل عصفور: <http://www.al-asfoor.org/books/index.php?id=1235>
- اخباری، میرزا محمد، *مجتهد و اخباری*، نوشته شده در ضمن یک مجموعه، موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره نسخه ۱۹۱۶/۳۰، (ص ۳۷۳ به بعد این مجموعه).
- _____، *مصادر الانوار فی تحقیق الاجتهاد و الاخبار*، نوشته شده در ضمن یک مجموعه، موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره نسخه ۷۶۰۷/۳، (ص ۴۴ بعد این مجموعه).
- _____، *معاول العقول فی قطع اساس الاصول*، موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره نسخه ۷۷۳۹.
- اذکایی، پرویز، و دیگران، *دائرة المعارف تشیع*، زیر نظر احمد صدر حاج سیدجوادی، کامران فانی، بها الدین خرمشاهی، تهران: شهید محبی، ۱۳۷۵.
- اردبیلی، محمد بن علی، *جامع الرواة و ازاحة الاشتباهات عن الطرق و الاسناد*، بی‌جا، مکتبه المحمدی، ۱۳۳۱.
- استرآبادی، محمد بن علی بن ابراهیم، *آیات الأحکام فی تفسیر کلام الملک العلام*، تهران: کتابفروشی معراجی، ۱۳۹۴ ق.
- استرآبادی، محمد امین بن محمد شریف، *دانش نامه شاهی*، نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ثبت ۸۶۲۷۶.
- _____، *الحاشیة علی الاصول الکافی*، مصحح و محقق: مولی خلیل قزوینی و علی فاضلی، قم: دارالحديث، ۱۴۳۰ ق.
- افندی اصفهانی، عبد الله بن عیسی بیگ، *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*، تحقیق احمد حسینی اشکوری، قم: منشورات مکتبه آیت الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۰۳ ق.

- امین، حسن، *دائرة المعارف الاسلاميه الشيعه*، بیروت: دارالتعارف، ١٣٨٠-١٣٨٤.
- امین، محسن، *أعيان الشيعة*، تحقیق: حسن امین، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، بی تا.
- انصاری، محمد علی، *موسوعه الفقهيہ الميسره*، قم: مجمع الفكر الاسلامی، ١٤١٥ ق.
- آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن، *الذريعه الى تصانيف الشيعة*، بیروت: دارالاضواء، ١٤٠٣ ق.
- _____، *طبقات اعلام الشيعة (كرام البرهه)*، مشهد: دارالمرتضى، ١٤٠٤ ق.
- بحرانی، یوسف بن احمد، *درر النجفیه من الملتقطات اليوسفيّة*، بیروت: دار المصطفى لإحياء التراث، ١٤٢٣ ق.
- _____، *الحداثق الناضرة فى أحكام العترة الطاهرة*، محقق: محمد تقی ایروانی - سید عبد الرزاق مقرر، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ١٤٠٥ ق.
- _____، *لولوة البحرين فى الاجازات و تراجم رجال الحديث*، تحقیق: سید محمد صادق بحر العلوم، مكتبة فخرآوى، ١٤٢٩ ق.
- بغدادی، اسماعیل، *ايضاح المكنون فى الذيل على كشف الظنون عن اسامى الكتب الفنون*، بیروت: دارالاحياء التراث العربی، بی تا.
- _____، *هدية العارفين اسماء المؤلفين وآثار المصنفين*، بیروت: دارالاحياء التراث العربی، ١٩٥١ م.
- بوسنیه، منجی، *موسوعة اعلام العلماء و الادباء العرب و المسلمين*، بیروت: دارالجليل، ١٤٢٥ ق.
- بهشتی، ابراهیم، *اخباریگری (تاریخ و عقاید)*، قم: سازمان چاپ و نشر دارالحديث، ١٣٩٠.
- تبریزی، علی بن موسی، *مرآة الكتب*، تحقیق: محمد علی حائری، قم: مكتبة آیت الله مرعشی، ١٤١٤ ق.
- تکابنی، محمد، *قصص العلماء*، انتشارات علمیه اسلامی، ١٣٦٤.
- جابری، علی حسین، *الفکر السلفی عند شیعة الاثنی عشری*، قم: دارالاحياء، ١٤٠٩ ق.
- جابلقی بروجردی، علی اصغر، *طرائف المقال فى معرفة طبقات الرجال*، تحقیق: مهدی رجائی، قم: مكتبة آية الله العظمى المرعشى النجفي، ١٤١٠ ق.
- جزائری، محمد، *نابغه فقه و حديث*، اصفهان: انتشارات حسینیہ عماد زاده، ١٣٩٤ ق.
- جزائری، نعمت الله بن عبدالله، *منبع الحیاة*، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ١٤٠١ ق.
- جواهری، محمد، *المفيد من معجم رجال الحديث*، قم: المحلاتی، ١٤٢٤ ق.
- حر عاملی، محمد بن حسن، *امل الآمل*، تحقیق: سید احمد حسینی، نجف: مطبعة الآداب، ١٣٨٥ ق.
- _____، *الفوائد الطوسية*، محقق: سید مهدی لاجوردی حسینی، محمد درودی، قم: چاپخانه علمیه، ١٤٠٣ ق.
- _____، *وسائل الشيعة فى تحصيل احكام الشريعة*، قم: مؤسسة آل البيت عليهم

- السلام لإحياء التراث، ۱۴۱۴ ق.
- حسینی اشکوری، احمد، *تراجم الرجال*، قم: مکتبه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۱۴ ق.
- حسینی دشتی، مصطفی، *معارف و معاریف*، قم: دانش، ۱۳۷۶.
- حسینی، جلال الدین، *فیض الإله فی ترجمه القاضی نور الله*، بی جا، بی تا، ۱۳۶۷ ق.
- حکیم، حسن عیسی، *المفصل فی تاریخ النجف الاشرف*، قم: مطبعه الحیدریه، ۱۳۸۵.
- خوانساری، محمد باقر بن زین العابدین، *روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات*، قم: اسماعیلیان، ۱۳۹۰ ق.
- خویی، ابوالقاسم، *معجم رجال الحدیث*، بی جا، بی تا، ۱۴۱۳ ق.
- زرکلی، خیرالدین، *الاعلام*، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۸۰ م.
- دزفولی، محمد، *فاروق الحق*، نسخه خطی نوشته شده در حاشیه کتاب *حق المبین*، موجود در کتابخانه آستانه مقدسه قم: شماره ثبت ۸۷۷.
- زند، فتحعلی، *فوائد الشیرازی*، نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ثبت ۸۱۰۹.
- سبحانی تبریزی، جعفر، *موسوعة طبقات الفقهاء*، قم: موسسه امام صادق علیه السلام، بی تا.
- _____، *ادوار الفقه الامامی*، قم: موسسه امام صادق علیه السلام، ۱۴۲۴ ق.
- سرکیس، یوسف الیان، *معجم المطبوعات العربیة والمعرّبه*، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ۱۴۱۰ ق.
- سماهیجی، عبد الله بن صالح، *مئیه الممارسین*، چاپ شده در ضمن *میراث اسلامی ایران*، به کوشش رسول جعفریان، قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، ۱۳۷۷.
- صدر، حسن، *تکملة امل الامل*، تحقیق: سید احمد حسینی، قم: مکتبه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۶ ق.
- عبد الحمید، صائب، *معجم مورخی الشیعه الامامیه - الزیدیة - الاسماعیلیه*، قم: موسسه دائره المعارف فقه اسلامی، ۱۴۲۴ ق.
- فاضل تونی، عبد الله بن محمد، *الواقیه فی اصول الفقه*، تحقیق: محمد حسین رضوی شمیری، قم: مجمع فکر الاسلامی، ۱۴۱۲ ق.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، *الحق المبین فی کیفیه التفقه فی الدین*، محقق: میر جلال الدین حسینی ارموی، ناشر: محقق.
- قزوینی، خلیل بن غازی، *شرح عدة الاصول*، نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ثبت ۶۱۳۸۹.
- قزوینی، رضی الدین، *لسان الخواص*، نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره

ثبت ۸۹۷۳۰.

قزوینی، عبد النبي بن محمد تقی، *تتميم امل الأمل*، تحقیق: سید احمد حسینی، قم: مكتبة آيت الله مرعشی، ۱۴۰۷ ق.

قمی، محمد طاهر، *رساله نماز جمعه*، چاپ شده در دوازده رساله فقهی درباره نماز جمعه، به کوشش رسول جعفریان، قم: موسسه انصاریان، ۱۴۲۳ ق.

قیصری، احسان، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، زیر نظر محمد کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۶۷.

کاشف الغطاء، جعفر بن خضر، *حق المبین فی تصویب المجتهدین و تخطئة الاخباریین*، استفاده از نسخه الکترونیکی سایت مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی <http://islamicdoc.org/Multimedia/fbook/3505/index.htm>

کحاله، عمر رضا، *معجم المؤلفین*، بیروت: مكتبة المثنی - دارالاحیاء التراث العربی، بی تا.

کرباسی، محمد جعفر بن محمد طاهر، *اکلیل المنهج فی تحقیق المطلب*، قم: دارالحدیث، ۱۴۲۵ ق. کرکی، حسین ابن شهاب الدین، *هدایة الأبرار الی طریق الأئمة الأطهار (ع)*، مصحح: رؤف جمال الدین، بی جا، بی تا، ۱۹۷۷ م.

کتوری، اعجاز حسین بن محمد قلی، *کشف الحجب و الاستار عن أسماء الكتب و الاسفار*، قم: مكتبة آية الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۰۹ ق.

ماحوزی بحرانی، سلیمان ابن عبدالله، *مجموعه*، نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ثبت ۱۹۱۶.

مازندرانی حائری، محمد بن اسماعیل، *منتهی المقال فی احوال الرجال*، قم: موسسه آل البيت، ۱۴۱۶ ق.

مازندرانی، محمد صالح بن احمد، *شرح الکافی - الاصول و الروضه*، تحقیق: ابوالحسن شعرانی، تهران: المكتبة الاسلامیه، ۱۳۸۲ ق.

مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، *بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الأئمة الأطهار*، بیروت: مؤسسة الطبع و النشر، ۱۴۱۰ ق.

_____، *مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول*، محقق: هاشم رسولی محلاتی، تهران: دار الكتب الإسلامية، ۱۴۰۴ ق.

_____، *ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبار*، محقق: مهدی رجائی، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۶ ق.

مجلسی، محمد تقی بن مقصود علی، *روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه*، تحقیق: حسین

- موسوی کرمانی، علی پناه اشتهاردی، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور، ۱۴۰۶ ق.
- مدرس، محمد علی، *ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب*، تهران: خیام، ۱۳۶۹.
- مدرسی طباطبائی، حسین، *مقدمه‌ای بر فقه شیعه*، مترجم: محمد آصف فکرت، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۶۸.
- مشار، خان بابا، *فهرست کتاب‌های چاپی فارسی*، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتب، بی‌تا.
- معلم حبیب آبادی، محمد علی، *مکارم الآثار در احوال رجال دو قرن ۱۳ و ۱۴*، اصفهان، کمال، ۱۳۶۲.
- مکارم شیرازی، ناصر، *دائرة المعارف فقه مقارن*، قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام، ۱۴۲۷ ق.
- مؤسسه دائرة معارف الفقه الاسلامی، *موسوعة الفقه الاسلامی طبقاً لمذهب أهل البيت علیهم السلام*، قم: مؤسسه دائرة معارف الفقه الاسلامی، ۱۴۲۳ ق.
- نباطی فتونی، ابوالحسن بن محمد طاهر، *الفوائد الغرویة*، موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره نسخه ۴۷۷ ط.
- نوری، حسین بن محمد تقی، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، تحقیق: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث، بیروت: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث، ۱۴۰۸.
- هاشمی شاهرودی، محمود، *فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام*، قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام، ۱۴۲۶ ق.